

Η διασπορά ψευδών ειδήσεων (“fake news”) - (Ανα)στοχασμοί για τις πρακτικές και τα όρια της πρόληψης της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο*

Δρ. Φώτιου Σπυρόπουλου, Δικηγόρου - Οικονομολόγου,
ΔΝ Τομέα Ποινικών Επιστημών Νομικής ΕΚΠΑ,
Μεταδιδακτορικού ερευνητή Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής,
Ποινικολόγου (ΜΔΕ), Εγκληματολόγου (ΜΔΕ)

Στο εν λόγω άρθρο αναδεικνύονται μέτρα και πρακτικές για την πρόληψη της παραπληροφόρησης και της διασποράς ψευδών ειδήσεων. Μολονότι η συγκεκριμένη παραβατική συμπεριφορά δεν είναι διόλου νεοφανής, εκτίθενται οι λόγοι οι οποίοι καθιστούν την προσέγγιση αυτή επίκαιρη και επιτακτική. Για αυτόν τον λόγο λαμβάνονται υπόψη η φύση των σύγχρονων «ψηφιακών» κοινωνιών της πληροφορίας, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των συστημάτων πληροφοριών (πεδίο ανάπτυξης και ασύμμετρης διασποράς των fake news) καθώς επίσης και τα όρια/εμπόδια που αφορούν στις παρεμβάσεις πρόληψης εν γένει (διαφύλαξη ακαταγώνιστων δικαιωμάτων, μετατόπιση του εγκλήματος, δυσκολία διαρκούς ενημέρωσης των νομοθετών όσον αφορά τις εξελίξεις κ.ο.κ.). Στην ανάλυση συμπεριλαμβάνονται μορφές πρόληψης και σε ποινικό γενικοπροληπτικό επίπεδο καθώς και κοινωνική και περιστασιακή πρόληψη από εγκληματολογική σκοπιά. Τέλος, πραγματοποιείται κριτική προσέγγιση στις πρακτικές πρόληψης.

This paper outlines measures and practices in order to prevent disinformation and dissemination of false news. Despite the fact that this delinquent behavior is not at all new, there are reasons that make this approach temporarily necessary that are mentioned. Due to this reason, the nature of modern “digital” information societies, the specific characteristics of information systems (development field and asymmetric dispersion of fake news) as well as the limits/obstacles related to prevention interventions in general, are taken into consideration (protection of fundamental rights, displacement of crime, difficulty in keeping the legislators constantly aware of the progressive developments and so on). The analysis includes forms of prevention at penal general preventive level and also according to the criminology sight of social and occasional prevention. Finally, a critical approach to prevention policies is carried out in the paper.

1. Το γενικό περίγραμμα - προβληματοθεσία αναφορικά με την πρόληψη της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο

1.1 Το φαινόμενο της δημόσιας παραπληροφόρησης, επίσης γνωστό ως “fake news”¹ ή “hoax”², έχει λάβει νέες δια-

* Η παρούσα μελέτη εκπονείται στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής έρευνας με θέμα «Hoaxes και διασπορά ψευδών ειδήσεων - Έρευνα για την (αν)ασφάλεια των ψευδών ειδήσεων μέσω διαδικτύου και την οικονομοτεχνική διάσταση του φαινομένου - Νομική αντιμετώπιση και de lege ferenda», η οποία χρηματοδοτείται από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) - General Secretariat for Research and Technology (GSRT) και το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ) - Hellenic Foundation for Research and Innovation (HFRI) στο πλαίσιο της 1ης προκήρυξης ερευνητικών έργων ΕΛΙΔΕΚ για την ενίσχυση μεταδιδακτορικών ερευνητών/τριών, με φορέα υποδοχής το Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής. Την ερευνητική ομάδα αποτελούν: Φώτιος Σπυρόπουλος (Δικηγόρος - οικονομολόγος, Διδάκτωρ ποινικών επιστημών τμήματος Νομικής ΕΚΠΑ, ποινικολόγος ΜΔΕ, εγκληματολόγος ΜΔΕ, επιστημονικός υπεύθυνος έρευνας), Vassileios Karagiannopoulos [Senior Lecturer & Head of Ethics, Institute for Criminal Justice Studies, University of Portsmouth (UK)], Ευαγγελία Ανδρομυλάκη (Δικηγόρος, εγκληματολόγος ΜΔΕ, μέλος Δ.Σ. Κέντρου Μελέτης του Εγκλήματος - ΚΕ.Μ.Ε.), Νικόλαος Καραγιάννης (Δικηγόρος, εγκληματολόγος ΜΔΕ), Αριστοτέλης Κομποθρέκας (υπ. Δρ. Πανεπιστημίου Πατρών, μαθηματικός, ΜΔΕ Πληροφορικής) και ο Καθηγητής Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής Δρ. Λάζαρος Βρυζίδης. Το παρόν αποτελεί προδημοσίευση από τη σχετική συμμετοχή στα Πρακτικά του επιστημονικού Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Εγκληματολογίας που διεξήχθη στις 10 και 11 Ιανουαρίου 2019 με θέμα: «Έλληνες Εγκληματολόγοι από την Ελλάδα και το εξωτερικό συνομιλούν για την Πρόληψη του Εγκλήματος».

1. Για ορισμό του όρου “fake news” βλ. όλως ενδεικτικώς: Kai Shu, Amy Sliva, Suhang Wang, Jiliang Tang, Huan Liu, Fake News Detection on Social Media: A Data Mining Perspective, url: <https://arxiv.org/pdf/1708.01967.pdf> on 07/19/2018 and S. Zaryan, Truth and Trust: How Audiences are Making Sense of Fake News, Lund University, 2017, pp. 6 f. & 61, url: <https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication/8906886> (προσπελάστηκαν στις 07.08.2018), Lion Gu, Vladimir Kropotov, Fyodor Yarochkin, How Propagandists Abuse the Internet and Manipulate the Public, Forward Looking Threat Research (FTR), url: https://documents.trendmicro.com/assets/white_papers/wp-fake-news-machine-how-propagandists-abuse-the-internet.pdf (προσπελάστηκε στις 19.7.2018).
2. Βλ. ορισμό του όρου «hoax» (url: <https://en.wikipedia.org/wiki/Hoax>, προσπελάστηκε στις 10.8.2018): ο όρος hoax χρησιμοποιείται στα αγγλικά για να περιγράψει κάτι ψεύτικο και φαίνεται ότι προέρχεται από τις «μαγικές» λέξεις “Hocus Pocus” (φράση η οποία προσομοιάζει με τη φράση «άμπρα κατάμπρα» που χρησιμοποιείται περισσότερο στη χώρα μας). Πιο ακριβής πάντως φαίνεται να είναι ο όρος Urban Legend (αστικός μύθος), καθώς ένα hoax είναι στην πραγματικότητα μια φήμη, δηλαδή ένας «θρύλος» ο οποίος «περιφέρεται» και διασπείρεται μέσα στο δίκτυο.

στάσεις στην ψηφιακή εποχή³, παρότι δεν είναι νέο⁴ και στην πλειονότητα των ερευνητών που έχουν επεξεργαστεί το ζήτημα απαντάται η θέση ότι η δημόσια παραπληροφόρηση υπήρχε πάντοτε ως κοινωνικό/επικοινωνιακό φαινόμενο⁵. Η διόγκωση αυτή επιτείνει την ανάγκη για εντατικοποίηση της συζήτησης αναφορικά με την πρόληψη του φαινομένου και των σχετικών συμπεριφορών και πρακτικών⁶.

1.2.1 Επομένως, καίρια είναι η καταγραφή των προληπτικών⁷ τρόπων αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης και της διασποράς ψευδών ειδήσεων καθώς και η κατά το δυνατόν κριτική τους αποτίμηση. Προκειμένου, βέβαια, να επιτύχουμε την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στην υπόθεση εργασίας μας, σκόπιμο είναι να διατυπωθούν με σαφήνεια τα ιδιαίτερα προβλήματα⁸ και οι παράμετροι

τους στα οποία οι προληπτικές πρακτικές καλούνται να απαντήσουν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης κοινωνικοϊστορικής συγκυρίας (λ.χ. «ψηφιακή εποχή», «κοινωνία της πληροφορίας» κ.ο.κ.

1.2.2 Το φαινόμενο της παραπληροφόρησης αποκτά κρίσιμο χαρακτήρα λόγω της «ψηφιακής επανάστασης» που ξεκίνησε το 1980 και συνεχίζεται μέχρι και σήμερα⁹. Ο Ulrich Sieber, αναφέρεται στις κοσμοϊστορικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στην αυγή της ως άνω επανάστασης, υπογραμμίζοντας ότι η πληροφορία έκτοτε λογίζεται ως αυτόνομο αγαθό, ως αυτόνομη αξία¹⁰. Σε κάθε περίπτωση, πέρα από τους εγκληματολόγους, οι οποίοι προσεγγίζουν το φαινόμενο ενδιαφερόμενοι κυρίως για τις συσχετίσεις των νέων τεχνολογικών επιτευγμάτων με τις τροποποιήσεις-μεταβολές που επισυμβαίνουν στο πεδίο των παρεκκλιουσών/παρβατικών/εγκληματικών συμπεριφορών¹¹, η ανάλυση εκ μέρους των επικοινωνιολόγων εντάσσουν την παραπληροφόρηση στο ευρύτερο συγκείμενο των επονομαζόμενων διαταραχών της πληροφορίας (information disorder)¹².

3. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του “pizzagate” (για μια σύντομη περιγραφή του σκανδάλου το οποίο βασίστηκε σε ψευδείς ειδήσεις βλ. url: <http://ellinikahoaxes.gr/2016/12/08/pizzagate/>, προσπελάστηκε στις 13.09.2018), καθώς έγινε “viral” στα social media επηρεάζοντας την πολιτική σκηνή των ΗΠΑ.

4. Μια χαρακτηριστική περίπτωση “fake news” με οικονομικό κίνητρο η οποία έχει καταγραφεί ιστορικά αφορά στην ήττα του Ναπολέοντα στο Βατερλώ την Κυριακή 18 Ιουνίου 1815. Ο τραπεζίτης Νέιθαν Ρότσιλτ στο Λονδίνο είχε άμεσο οικονομικό ενδιαφέρον. Διέδωσε, λοιπόν, την είδηση ότι τάχα ο Ναπολέων νίκησε στο Βατερλώ. Εξαιτίας αυτού το χρηματιστήριο κατέρρευσε και τότε ο Ρότσιλτ άρχισε να αγοράζει. Μέχρι να φτάσουν τα πραγματικά νέα στο Λονδίνο, δύο μέρες μετά, είχε πολλαπλασιάσει την περιουσία του (σύμφωνα με δήλωση του δημοσιογράφου Μάκη Προβατά στο άρθρο του Γιάννη Πανταζόπουλου, Τι αποτελεί είδηση σήμερα; 5 Έλληνες δημοσιογράφοι απαντούν, Lifo, 21.01.2016 - url: https://www.lifo.gr/print/print_feature/87218, προσπελάστηκε 10.08.2018).

5. Βλ. για παράδειγμα Robert Darnton, The True History of Fake News, The New York Review of Books, 2017 (url: <https://www.nybooks.com/daily/2017/02/13/the-true-history-of-fake-news/>, προσπελάστηκε στις 22.12.2018) και Α. Παναγόπουλος, Fake News and Data Analysis Μέρος Α', Σεμινάριο Επικοινωνιακής και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, ΕΚΠΑ, 2018 (url: <https://bit.ly/2rRn1cJ>, προσπελάστηκε στις 22.12.2018).

6. Η επιλογή της πρόληψης δεν σημαίνει παραγνώριση της δυνατότητας εφαρμογής ή ακόμη και της ύπαρξη καταστασιακών μεθόδων αλλά αποτελεί πραγμάτωση της ρήσης του Cesare Beccaria: «είναι πιο χρήσιμο να προλαμβάνουμε τα εγκλήματα παρά να τα τιμωρούμε» (Βλ. Στ. Αλεξιάδη, Εγκληματολογία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 280).

7. Κατά τον Ιάκ. Ι. Φαρσεδάκη, με τον όρο «πρόληψη του εγκλήματος» εννοούμε το σύνολο των στρατηγικών, των προγραμμάτων και των μέτρων που μπορούμε να σχεδιάσουμε και να εφαρμόσουμε προκειμένου να παρεμποδίσουμε την διάπραξη εγκλημάτων. Πάντοτε, μέσα στα πλαίσια μιας φωτισμένης αντεγκληματικής πολιτικής. Βλ. Ιάκ. Ι. Φαρσεδάκης, Η πρόληψη του εγκλήματος ως μέσον αντεγκληματικής πολιτικής (url: <https://bit.ly/2rRWBYu>, προσπελάστηκε στις 22.12.2018). Το Συμβούλιο της Ευρώπης ορίζει την αντεγκληματική πολιτική ως «το σύνολο των μέτρων που τείνουν στην προστασία της κοινωνίας από την εγκληματικότητα, στη φροντίδα για τη μελλοντική εξέλιξη του εγκληματία και στη διασφάλιση των δικαιωμάτων του θύματος». Έτσι βλ. Conseil de l'Europe, La participation du public a la politique criminelle. Strasbourg, 1984, όπως αναφέρεται στο Α. Τσήτσουρα, «Σχέσεις μεταξύ αντεγκληματικής πολιτικής και εγκληματολογικής έρευνας», στο Ν. Κουράκης (επιμ.) Αντεγκληματική πολιτική. Εικοσιέξι μελέτες για τα θεωρητικά της ζητήματα και τις αστοχίες κατά την εφαρμογή της, Ποινικά 42, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994, σελ. 63.

8. Η έννοια του προβλήματος κατέχει εξέχουσα θέση στο θεωρητικό corpus πολύ σπουδαίων στοχαστών. Για παράδειγμα ο Gaston Bachelard τονίζει ότι πρώτα απ' όλα πρέπει να γνωρίζουμε να θέτουμε τα προβλήματα, καθώς είναι εσφαλμένο να πιστεύουμε ότι

τίθενται από μόνα τους -αν δεν υπάρχει πρόβλημα δεν είναι δυνατό να υπάρξει επιστημονική γνώση [βλ. Gaston Bachelard, Η μόρφωση του επιστημονικού Πνεύματος, στο Γ. Κουζέλης (επιμ.), Επιστημολογία. Κείμενα, εκδ. Νήσος, 1997, σελ. 307]. Για τον Niklas Luhmann η διατύπωση προβλημάτων είναι προϋπόθεση και σημείο αναφοράς για τον σχεδιασμό εναλλακτικών λύσεων και τη συγκριτική τους εκτίμηση - κατά συνέπεια και προϋπόθεση της επιστημονικής προόδου [βλ. Niklas Luhmann, Η πρακτική της θεωρίας, στο Γ. Κουζέλης (επιμ.), Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών. Κείμενα, εκδ. Νήσος, 1996, σελ. 449]. Ομοίως για τον Michel Foucault η «προβληματικοποίηση» καθορίζει τα στοιχεία που θα αποτελέσουν αυτό στο οποίο επιχειρούν να απαντήσουν οι διαφορετικές λύσεις (βλ. Michel Foucault, Εξουσία, γνώση και ηθική, εκδ. Ψυλόν, 1987, σελ. 140).

9. Με τον όρο «ψηφιακή επανάσταση» (σε αντιστοιχία με τους όρους «βιομηχανική επανάσταση» και «αγροτική επανάσταση») εννοούμε τη μετάβαση από την αναλογική-μηχανική ηλεκτρική τεχνολογία στην ψηφιακή τεχνολογία αλλά και τις ανακατατάξεις που επέφερε η πληροφορική και η τεχνολογία των επικοινωνιών κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα. Η Ψηφιακή Επανάσταση σηματοδότησε παράλληλα και την έναρξη της Εποχής της Πληροφορίας.

10. Βλ. Ulrich Sieber, Legal Aspects of Computer-Related Crime in the Information Society, European Commission, 1998, σελ. 192. Για τούτη τη μετάβαση στην κοινωνία της πληροφορίας, την οποία επικαλείται ο Ulrich Sieber, ο σημαντικός Γάλλος φιλόσοφος του 20ου αιώνα Jean-François Lyotard αναφέρει (στα τέλη της δεκαετίας του 1960) ότι «όπως τα κράτη-έθνη πολέμησαν μεταξύ τους για να κατακτήσουν τα εδάφη, κατόπιν για να ελέγξουν τη διάθεση και την εκμετάλλευση των πρώτων υλών και των φτηνών εργατικών χεριών, είναι θεμιτό να σκεφτούμε ότι στο μέλλον θα πολεμήσουν μεταξύ τους για να έχουν τον έλεγχο των πληροφοριών. Έτσι διανοίγεται ένα νέο πεδίο για τις βιομηχανικές και εμπορικές όπως και για τις στρατιωτικές και πολιτικές στρατηγικές». Βλ. Jean-François Lyotard, Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση, εκδ. Γνώση, 2008, σελ. 34.

11. Βλ. για παράδειγμα τη σχέση ανάμεσα στον πολιτισμό του περιβάλλοντος και την τεχνική του εγκλήματος που έχει εύστοχα επισημάνει και αναλύσει ο Dario Melossi [Dario Melossi, «Η κοινωνική θεωρία και οι μεταβαλλόμενες αναπαραστάσεις του εγκληματία», στο Α. Κουκουτσάκη (επιμ.), Εικόνες εγκλήματος, Πλέθρον, 2000, σελ. 21].

12. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει διάφορα φαινόμενα όπως mis, dis and malinformation. αλλά και οτιδήποτε άλλο επιτείνει τη δυσaréσκεια και τη δυσπιστία του κοινού απέναντι στα παραδοσιακά Μ.Μ.Ε. ή στις διαδικτυακές πλατφόρμες ενημέρωσης, όπως προπαγάνδα, ρητορικές μίσους, sloppy journalism κ.λπ. Βλ. David Goldberg, Responding to “Fake News”: Is there an alternative to law and regulation?, σελ. 417, (url: <https://>

1.2.3 Επομένως, η βαρύνουσα σημασία της παραπληροφόρησης και η ανάγκη της αποτελεσματικής της αναχαίτισης συνάγεται ευθέως από την τεράστια σημασία που προσέδωσαν οι ίδιες οι κοινωνίες στην πληροφορία (μονολεκτικά αυτό αποδίδεται ως «εκπληροφορισμός» των κοινωνιών, σύμφωνα με τον Lyotard¹³).

1.3 Τwόντι με την πάροδο των χρόνων οι θεμελιώδεις υποδομές (critical infrastructures) των κοινωνιών -κοινωνιών που πορεύονταν ήδη από τις δεκαετίες του 1950 και 1960 με βασική στόχευση τη βελτιστοποίηση της απόκτησης, αποθήκευσης, επεξεργασίας, αποτίμησης, μεταβίβασης και διάχυσης των πληροφοριών- γίνονται ολοένα περιπλοκότερες και διασυνδεδεμένες, χάρη στην έλευση της ψηφιακής εποχής (διαδίκτυο¹⁴, νέες μορφές ενέργειας¹⁵ και λοιπά ψηφιακά μέσα), η οποία συνιστά μια σαρωτική τεχνολογική αναδιάρθρωση. Η κυβέρνηση, ο στρατός, η αστυνομία, το σύστημα υγείας, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, οι τράπεζες, τα χρηματιστήρια, οι διάφοροι μη κυβερνητικοί οργανισμοί αλλά και οι απλοί ιδιώτες-χρήστες εξαρτώνται από την ψηφιακή τεχνολογία που χρησιμοποιούν προκειμένου όχι μόνο να λειτουργήσουν καλύτερα από τους ανταγωνιστές τους αλλά γενικά για να λειτουργήσουν. Στην εγκληματολογική βιβλιογραφία η κατάσταση αυτή έχει αποτυπωθεί με τον όρο ψηφιακές υποδομές (digital infrastructures) των σύγχρονων κοινωνιών¹⁶.

1.4 Ο David S. Wall, διατυπώνει και τον όρο ψηφιακή σύγκλιση (digital convergence), η οποία μεταφράζεται απλούστερα στη δυνατότητα των διαφορετικών τεχνολογικών συσκευών (όπως το τηλέφωνο, η τηλεόραση και οι προσωπικοί υπολογιστές), να προσφέρουν παρεμφερή είδη υπηρεσιών¹⁷. Η τοποθέτησή του αυτή δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας καθότι αποτελεί μια καίρια παρατήρηση για το θέμα που μας απασχολεί εν προκειμένω: η δυνατότητα του διαδικτύου να είναι ένας εξίσου διαθέσιμος πάροχος πληροφοριών (ο οποίος μάλιστα υπερτερεί σε αμεσότητα και χρησιμότητα), επιφέρει τη μερική ρήξη με τους καθιερωμένους/παραδομένους τρόπους ενημέρωσης. Πρωτίστως οι νέες γενιές (αν και όχι μόνο αυτές) προτιμούν την ειδησεογραφία online πηγών, στηριζόμενες αποκλειστικά σε κινητές συσκευές (και στις ειδοποιήσεις που λαμβάνουν εκεί), σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης κ.λπ.¹⁸, ενώ παραγκωνίζεται πα-

ράλληλα η παραδοσιακή δημοσιογραφία στα Μ.Μ.Ε. ή τα επιστημονικά άρθρα. Πέραν της ηλικιακής μεταβλητής, έχει παρατηρηθεί εμπειρικά ότι η ενημέρωση «από τα άνωθεν» (“top - down”) προτιμάται περισσότερο από τις αναπτυσσόμενες αλλά και από τις αναπτυσσόμενες χώρες της Αφρικής, της Μέσης Ανατολής και της Λατινικής Αμερικής - επίσης, η προτίμηση αυτή εκδηλώνεται εντονότερα σε τεταμένες περιόδους (κυρίως οικονομικοπολιτικές)¹⁹.

1.5 Πέρα, όμως, από τα ανωτέρω θετικά, η ψηφιακή τεχνολογία αποτέλεσε πρόσφορο μέσο αλλά και διευκολυντικό περιβάλλον για τη διάπραξη εγκλημάτων (το γνωστό “dual-use problem”²⁰). Μάλιστα, ορισμένοι μελετητές δηλώνουν πως η χρήση των πληροφορικών συστημάτων στο πεδίο του εγκλήματος είναι ίσως η σημαντικότερη πρόκληση με την οποία ήρθαν αντιμέτωπες οι κοινωνίες της πληροφορίας²¹. Ο Grabosky υποστηρίζει ότι διεξάγεται μάλιστα και ένας διαρκής αγώνας μεταξύ των επίσημων δομών και των δραστών για το ποιος θα κερδίσει την τεχνολογική πρωτοπορία!²²

1.5.1 Σε αυτό το περιβάλλον το φαινόμενο της παραπληροφόρησης ή άλλως της διασποράς ψευδών ειδήσεων, οι διαδικασίες της πρόληψης πρέπει να λάβουν υπόψιν τους τις παραμέτρους που προκύπτουν γενικότερα από την εγκληματική / παραβατική / παρεκκλίνουσα χρήση των νέων τεχνολογιών και του διαδικτύου. Σε ειδικότερη, βέβαια, θεώρηση, όσον αφορά στην παραπληροφόρηση είναι επίσης απαραίτητο να διερευνηθεί εάν η μεταφορά της σε ψηφιακό περιβάλλον είναι απλώς μια ποιοτική αλλαγή/αλλαγή πλαισίου ή συνοδεύεται και με ποσοτικές διαφοροποιήσεις/εντασιακές διαφορές ούτως ώστε να μπορούμε να πούμε πως η αυξανόμενη ζήτηση για “fake news” ενδέχεται να είναι ένα παραπροϊόν των ταχύτερων ειδησεογραφικών κύκλων (news cycles) και των αναρτήσεων με συνοπτική μορφή (χαρακτηριστικά γνωρίσματα των social media, μαζί με την αντιμετώπιση της παραγωγής ειδήσεων σαν να επρόκειτο για επιχεί-

<https://arxiv.org/pdf/1708.01967.pdf> (προσπελάστηκε στις 19.07.2018).

19. Βλ. Darrell M. West, How to combat fake news and disinformation, 2017 (url: <https://www.brookings.edu/research/how-to-combat-fake-news-and-disinformation/>, προσπελάστηκε στις 16.12.2018).

20. Θα ήταν ανεδαφικό, άλλωστε, να νομίζει κανείς ότι μπορεί να δρέψει μόνο του «καλούς» καρπούς της τεχνολογίας, παρακάμποντας αυτό που ορισμένοι ακαδημαϊκοί όπως ο Neal Katyal, ονομάζουν dual-use problem, δηλαδή το ζήτημα που αναφύεται όταν ένα επίτευγμα, μια τεχνολογική εξέλιξη, μια καινοτομία κ.ά. επιδέχεται αναπόδραστα συγχρόνως και «θετικές» και «αρνητικές» χρήσεις (βλ. Neal Kumar Katyal, Criminal Law in Cyberspace, Georgetown University Law Center, 2000, σελ. 5).

21. Βλ. Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, Ποινικό Δίκαιο και καταχρήσεις της Πληροφορικής, εκδ. Αρμ 2007, 1059 κ.έ. Ο Μιχαήλ Τσαγκατάκης γράφει ότι το ηλεκτρονικό έγκλημα αναδείχτηκε από το παγκόσμιο οικονομικό forum ως μια από τις 10 κύριες απειλές για τον πλανήτη μας και πως ο ΟΗΕ, η Ευρωπαϊκή Ένωση, το Συμβούλιο της Ευρώπης, η G8 και η G20, το NATO και αντίστοιχοι φορείς της Ασίας και της Αφρικής έχουν πρωτοστατήσει, αναλαμβάνοντας θεσμικές πρωτοβουλίες (συνθήκη της Βουδαπέστης κ.λπ.), αξιοποιώντας προληπτικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς (Interpol, Eurojust, EUROPOL, Certs, IC3, EGC), ενθαρρύνοντας ιδιωτικές πρωτοβουλίες, κέντρα αριστείας (EC3, CCDCOE κ.λπ.), ερευνητικούς φορείς, προωθώντας συνέργειες, την εκπαίδευση και επιμόρφωση (βλ. Μιχαήλ Τσαγκατάκης, Το ηλεκτρονικό έγκλημα, Ελληνικό Κέντρο Αριστείας για την Αντιμετώπιση του Κυβερνοεγκλήματος, έκδοση 0.95, 2015, σελ. 2).

22. Βλ. P.N. Grabosky, Crime and Technology in The Global Village, Paper presented at the conference: Internet Crime held in Melbourne, 1998, σελ. 6.

www.swlaw.edu/sites/default/files/2018-05/417%20Goldberg.pdf, προσπελάστηκε στις 15.12.2018). Βλ. επίσης και την αναφορά του Συμβουλίου της Ευρώπης που επιγράφεται “Information Disorder” (url: <https://rm.coe.int/information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-research/168076277c>, προσπελάστηκε στις 27.12.2018).

13. Βλ. Jean-François Lyotard, Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση, εκδ. Γνώση, 2008, σελ. 38.
14. Το θεμελιωδέστερο στοιχείο της δυναμικής του διαδικτύου είναι αναμφίβολα η ριζική σχετικοποίηση των χωροχρονικών αποστάσεων. Βλ. A. Afuah & C.L. Tucci, Internet business models and strategies (2nd ed.). New York, NY: McGraw-Hill, 2003 όπου γίνεται λόγος για την παγκοσμιότητα του διαδικτύου και το πώς αυτό ταυτόχρονα μεγεθύνει και συρρικνώνει χωροχρονικά τον κόσμο.
15. Βλ. και την έννοια της Τρίτης Βιομηχανικής Επανάστασης στο url: <https://goo.gl/J5HMJ4>, προσπελάστηκε στις 22.12.2018
16. Βλ. Bart Simon, The Return of Panopticism: Supervision, Subjection and the New Surveillance, 2005, σελ. 1.
17. Βλ. David S. Wall, Hunting, Shooting and Phising: New Cybercrime Challenges for CyberCanadians In The 21st Century, The British Library, 2008, σελ. 6.
18. Kai Shu, Amy Sliva, Suhang Wang, Jiliang Tang, Huan Liu, Fake News Detection on Social Media: A Data Mining Perspective, url:

ρηση και όχι για δημόσιο λειτούργημα). Επιπρόσθετα, η χρήση bots στη διασπορά ψευδών ειδήσεων «θολώνει» τα νερά αναφορικά με την κατηγοριοποίηση της συμπεριφοράς σε γνήσιο έγκλημα διαδικτύου ή σε παραδοσιακό έγκλημα²³ για το οποίο απλώς διανοίχτηκαν δυνατότητες για νέους και προσφορότερους τρόπους τέλεσης.

1.5.2 Όταν πρωτοεμφανίστηκε η ψηφιακή τεχνολογία και ιδιαίτερα η τεχνολογία των ηλεκτρονικών υπολογιστών, οι δράστες ήταν πιο εύκολο να εντοπιστούν για τον απλούστατο λόγο ότι το μεγάλο κόστος απόκτησης της τεχνολογίας αυτής επέτρεπε σε ένα πολύ στενό κύκλο ανθρώπων και σε συγκεκριμένες εταιρίες να τη χρησιμοποιούν. Εντούτοις, σήμερα η πρόσβαση στην τεχνολογία είναι πολύ ευκολότερη για τον καθένα μας, γεγονός που οδηγεί στην πληθώρα των ενδεχόμενων δραστών (δραστών που απολαμβάνουν μάλιστα το πλεονέκτημα της ανωνυμίας²⁴) και, συνεπώς, δυσχεραίνεται το έργο του όποιου κοινωνικού ελέγχου²⁵. Επίσης, τα αποτελέσματά των εν λόγω πράξεων γίνονται ταυτόχρονα αισθητά σε πολλούς στόχους ανεξαρτήτως εδαφικού περιορισμού -εξάλλου αυτού του είδους τα εγκλήματα είναι θεωρητικά θεματοποιημένα ως «εγκλήματα χωρίς πατρίδα», λόγω του διασυνοριακού τους χαρακτήρα που δεν περιορίζεται στη βάση των φυσικών γεωγραφικών ορίων²⁶. Ακόμη, καθώς το κόστος συμμετοχής στο έγκλημα, το κόστος διά-

πραξής του αλλά και ο κίνδυνος ανακάλυψης²⁷⁻²⁸ (συνυπολογίζοντας και τη δυσκολία στη συλλογή «ηλεκτρονικών αποδείξεων²⁹) του δράστη είναι μικρός, το ηλεκτρονικό έγκλημα μπορεί να αποδίδει μεγάλα κέρδη [(σε επίπεδο και ανάλυσης κόστους - οφέλους (ορθολογική επιλογή³⁰)] - συνεπώς το ηλεκτρονικό περιβάλλον είναι κατά πολύ ελκυστι-

23. Ο *Ιωάννης Αγγελής* διακρίνει τα ηλεκτρονικά εγκλήματα ως εξής: α) εγκλήματα που διαπράττονται τόσο σε κοινό περιβάλλον όσο και στο διαδίκτυο (internet), π.χ. η συκοφαντική δυσφήμιση, η αντιγραφή ενός πνευματικού έργου π.χ. μουσικού τραγουδιού (άρθρο 66 Ν 2121/1993) ή ενός προγράμματος ηλεκτρονικού υπολογιστή, η πορνογραφία ανηλίκων κ.λπ. Όταν το έγκλημα αυτό τελεστεί σε περιβάλλον internet, τότε πρόκειται για έγκλημα σχετιζόμενο με τον κυβερνοχώρο ή για έγκλημα που διαπράττεται στον κυβερνοχώρο ή για έγκλημα που διαπράττεται με τη βοήθεια του κυβερνοχώρου (internet related crime). β) εγκλήματα που διαπράττονται μόνο σε περιβάλλον ηλεκτρονικών υπολογιστών (επινοείται χωρίς τη χρήση του διαδικτύου), π.χ. τα εγκλήματα που προβλέπονται από το άρθρο 370Γ παρ. 1 ΠΚ, όπως η χωρίς δικαίωμα αντιγραφή προγράμματος από δίσκέτα ή CD-ROM ή σε ηλεκτρονικό υπολογιστή. γ) γνήσια εγκλήματα κυβερνοχώρου ή δικτύου με την έννοια της ποινικοποίησης συμπεριφοράς που έχει σχέση αποκλειστικά με τον κυβερνοχώρο, π.χ. η παράνομη ή χωρίς δικαίωμα πρόσβαση σε ηλεκτρονικό υπολογιστή (hacking). (έτσι *Ιωάν. Αγγελής*, Η προς ψήφιση σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για το έγκλημα στον Κυβερνοχώρο: Η σχέση της με την ελληνική έννομη τάξη, Νομική Επιθεώρηση, τεύχος 30). Βλ. *Φ. Σπυρόπουλο*, Χωρίς δικαίωμα πρόσβαση σε ηλεκτρονικά συστήματα πληροφοριών, σειρά ΠΟΙΝΙΚΑ αρ. 86, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2016, υποσ. 3.
24. Βλ. *Sara M. Smyth*, Mind the Gap: A New Model for Internet Child Pornography Regulation in Canada, 2007, σελ. 61.
25. Βλ. *Rob D 'Ovidio*, The Evolution of Computers and Crime: Complicating Security Practice, Security Journal, 2007, σελ. 46.
26. *K. Vishnu Konoorayar*, Regulating Cyberspace: The Emerging Problems and Challenges, Cochin University Law Review, 2003, σελ. 414.

27. Ο εντοπισμός ενός ψηφιακού εγκληματία, κατά κανόνα, είναι πολύ δύσκολος (αν και όχι ακατόρθωτος) να προσδιοριστεί, όπως και ο (πραγματικός) τόπος τέλεσής του και αυτό γιατί μπορεί ο δράστης να εντοπιστεί σε ένα συγκεκριμένο τόπο, τα αποδεικτικά στοιχεία, όμως, να βρίσκονται σε διαφορετική και απομακρυσμένη χώρα ή και να βρίσκονται ταυτόχρονα σε πολλές διαφορετικές χώρες. Ακόμα πιο δύσκολη είναι η περίπτωση της παραπληροφόρησης που μας απασχολεί, για την ευρεία διασπορά της ευθύνονται τα λεγόμενα (κακά) «bots», ήτοι συστήματα πληροφοριών επηρεασμένα από κακόβουλα λογισμικά τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν για μαζικές επιθέσεις ή εν προκειμένω για αναπαραγωγή και διασπορά (ψευδών) πληροφοριών από αυτόν που έχει αποκτήσει πρόσβαση στον χειρισμό συγκεκριμένων δυνατοτήτων των συστημάτων (Βλ. ανάλυση στο url: <https://privacy.ellak.gr/2017/04/11/botnets-i-stratipologiston-zompi-rou-afoferoun-ekatommiria/>, προσπέλαση 01.01.2019). Βλ. *Emilio Ferrara, Onur Varol, Clayton Davis, Filippo Menczer, and Alessandro Flammini*, "The Rise of Social Bots," Communications of the ACM, July, 2016 και *Chengcheng Shao, Giovanni Luca Ciampaglia, Onur Varol, Alessandro Flammini, and Filippo Menczer*, The spread of fake news by social bots (url: <https://andyblackassociates.co.uk/wp-content/uploads/2015/06/fakenewsbots.pdf>, προσπελάστηκε στις 9.12.2018).
28. Η κρυπτογράφηση φαίνεται τόσο αποτελεσματική που χρησιμοποιείται στο διαδίκτυο ακόμη και για τη διενέργεια παράνομων πράξεων, οι οποίες πρέπει να κρατηθούν κρυφές και από την κοινή θέα αλλά και από τις αρχές («εν κρυπτώ και παραβύστω!»). Βλ. ενδεικτικά το αναλυτικό άρθρο-ρεπορτάζ του *K. Δεληγιάννη*, Ο κόσμος του σκοτεινού ίντερνετ, εφημερίδα «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», 4 Μαΐου 2014, σελ. 29, στο οποίο εξηγείται και αναλύεται η έννοια του «Σκοτεινού Διαδικτύου» («darknet»). Ειδικότερα, το darknet είναι ένα δίκτυο το οποίο αποτελείται από servers οι οποίοι βασίζονται σε τεχνολογίες κρυπτογράφησης για να ανταλλάσσουν δεδομένα «καμουφλάροντας» και αποκρύπτοντας τα ηλεκτρονικά ίχνη και πρόσβαση σε αυτό έχουν μόνο χρήστες που έχουν εγκαταστήσει ανάλογο μηχανισμό στη συσκευή τους (πρόσφατα μάλιστα το «darknet» απέκτησε τη δική του μηχανή αναζήτησης σελίδων με το όνομα «Grams»). Το darknet χρησιμοποιείται κυρίως για παράνομες δραστηριότητες και συναλλαγές.
29. Υπάρχει δυσκολία στη συλλογή των λεγόμενων «ηλεκτρονικών αποδείξεων», δηλαδή των κατάλληλων πειστηρίων και αποδεικτικών στοιχείων που βρίσκονται σε ηλεκτρονική μορφή μέσα στα υπολογιστικά συστήματα και είναι απαραίτητα για την εξιχνίαση των ηλεκτρονικών εγκλημάτων καθώς τα στοιχεία αυτά μπορούν να είναι κρυμμένα, κρυπτογραφημένα, φορτωμένα με ιούς και ενδεχομένως διασκορπισμένα οπουδήποτε στον κόσμο. Βλ. *Marc. M. Goodman*, "Why The Police Don't Care About Computer Crime", Harvard Journal of Law and Technology, 1997 σελ. 483, *Marie-Helen Maras Jones*, Computer Forensics: Cybercriminals, Laws, and Evidence 2nd Edition, Bartlett Learning, 2014 και *Eoghan Casey*, Digital Evidence and Computer Crime: Forensic Science, Computers and the Internet, Academic Press; 3rd edition 2011 σελ. 7-14
30. Αναλυτικά για τη θεωρία ορθολογικής επιλογής βλ. *M. Γαλανού*, Περί της οικονομικής ανάλυσης του συστήματος της ποινικής δικαιοσύνης, ΠοινΔικ 1/2008, σελ. 81-82. Βλ. και *K. Δ. Σπινέλλη*, Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2005, 2η εκδ., σελ. 177-178.

κότερο για τους δράστες³¹. Επιπλέον, η καταγραφή της ηλεκτρονικής / διαδικτυακής εγκληματικότητας δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς ελάχιστες περιπτώσεις εγκλημάτων αυτής της τάξεως καταγγέλλονται διεθνώς³² με άμεση συνέπεια, το μέγεθος της να χαρακτηρίζεται ακόμα πιο «σκοτεινό» από ότι το έγκλημα στο φυσικό κόσμο. Επιπροσθέτως, ο αριθμός των θυμάτων τους -αλλά και οι διαστάσεις της θυματοποίησης- συγκρινόμενος με εκείνο των παραδοσιακών τρόπων τέλεσης εγκλημάτων είναι κατά πολύ μεγαλύτερος³³.

1.5.3 Όσον αφορά στα ζητήματα δικαιοδοσίας, αναδύονται προβλήματα είτε θετικής δικαιοδοσίας, υπό την έννοια της διεκδίκησης της εκδίκησης της υπόθεσης από περισσότερα του ενός κρατών, είτε αρνητικής δικαιοδοσίας με την έννοια ότι κανένα κράτος δεν αξιώνει δικαιοδοσία στην εκάστοτε υπόθεση³⁴. Λαμβάνοντας δε υπόψη ότι ως επί το πλείστον για την διερεύνηση του εγκλήματος μέσω διαδικτύου απαιτείται συνεργασία³⁵ τουλάχιστον δύο κρατών (του κράτους που γίνεται αντιληπτή η εξωτερική του εγκλήματος και του κράτους όπου βρίσκονται αποθηκευμένα τα αποδεικτικά στοιχεία), τα πράγματα περιπλέκονται ακόμη περισσότερο, καθόσον η συνεργασία των κρατών είναι ένα δυσεπίτευκτο εγχείρημα, αφού προσκρούουμε πάντοτε στη διαχρονική αντινομία μεταξύ της απουσίας ενός international consensus³⁶ για το τι συνιστά εγκληματική συμπεριφορά (όπως και πότε αυτή στοιχειοθετείται) και της ταυτόχρονης παρουσίας πληθώρας διαφορετικών ορισμών. Βρισκόμαστε, δηλαδή, ενώπιον μιας διχοτομίας ανάμεσα στην παγκοσμιοποίηση του ηλεκτρονικού εγκλήματος -η οποία ίσως να επιτάσσει όχι μόνο τη σταδιακή ομογενοποίηση του δικαίου σε διεθνές επίπεδο (οικουμενικό δίκαιο, jus commune κ.λπ.) αλλά και μια αναθεώρηση του τρόπου που αντιλαμβανόμαστε την έννομη

τάξη, όπως θα έλεγε και η *Mireille Delmas-Marty*³⁷ - και στην εδαφικότητα της εγκώριας νομοθεσίας³⁸.

1.6 Τέλος, η ιδέα μιας διαπαντός αποτελεσματικής και «νικηφόρας» καθώς και ανεμπόδιστης πρόληψης δεν μπορεί κατά τη γνώμη μας να επιτευχθεί, εφόσον λάβουμε υπόψη μας και έχουμε επίγνωση του γεγονότος ότι οι εκάστοτε επιλύσεις είναι έμφορτες με νέα προβλήματα³⁹. Πιο συγκεκριμένα, όταν γίνεται λόγος για πολιτικές και πρακτικές αντιμετώπισης του εγκλήματος, κατά τον σχεδιασμό τους θεωρείται ενδεδειγμένο λαμβάνουμε υπόψη τον τρόπο με τον οποίο οι εγκληματίες προσαρμόζονται στα νέα δεδομένα. Οι Russell G. Smith, Nicholas Wolanin και Glenn Worthington γράφουν ότι έχουν διαγνωστεί έξι περιπτώσεις κατά τις οποίες η εγκληματική δραστηριότητα μετατοπίζεται ως συνήθεια εφαρμογής αντεγκληματικών μέτρων⁴⁰ (μετατοπίσεις χωροχρονικές, μετατοπίσεις στο *modus operandi*, στα πρόσωπα που τελούν τα αδικήματα, στο είδος των εγκλημάτων, στους στόχους)⁴¹. Συγχρόνως το πεδίο εμβέλειας της αντεγκληματικής πολιτικής και των μεθόδων-τεχνικών της επιστημονικής έρευνας που η πρώτη επιστρατεύει καθώς και των πρακτικών πρόληψης δεν καθορίζεται μόνο εμμενώς αλλά και εξωτερικά από τις αρχές πάνω στις οποίες στηρίζονται η δημοκρατία και τα Δικαιώματα του ανθρώπου⁴², κα-

31. *Neal Kumar Katyal*, *Criminal Law in Cyberspace*, Georgetown University Law Center, 2000, σελ. 4.
32. Υπολογίζεται ότι μόνο το 15% αναφέρεται στις Αρχές, βλ. *Iak. Φαρσεδάκης*, Το έγκλημα στον κυβερνοχώρο και η αντιμετώπισή του (url: <https://criminology.panteion.gr/attachments/article/386/j%20farsedakis%20CE%BA%CF%85%CE%B2%CE%B5%CF%81%CE%BD%CE%BF%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%BFs.pdf>, προσπελάστηκε στις 24.12.2018).
33. Τα ψηφιακά εγκλήματα διαφέρουν από τα παραδοσιακά εγκλήματα στα εξής χαρακτηριστικά σημεία: α) Διαπράττονται συνήθως από μακρινή απόσταση, β) ο εντοπισμός του ψηφιακού εγκληματία είναι τεχνολογικά περίπλοκος, γ) αποδίδουν μεγάλα κέρδη με μικρό κίνδυνο ανακάλυψης του δράστη τους, δ) ο αριθμός των θυμάτων τους συγκρινόμενος με εκείνο των παραδοσιακών εγκλημάτων είναι κατά πολύ μεγαλύτερος, ε) οι οικονομικές απώλειες που προξενούνται στα «ψηφιακά» θύματα είναι πολύ μεγαλύτερες από εκείνες των θυμάτων των παραδοσιακών εγκλημάτων και στ) στο μεγαλύτερο μέρος τους δεν καταγράφονται από καμία επίσημη αρχή, δηλ. ο «σκοτεινός αριθμός» τους είναι ιδιαίτερα σημαντικός - βλ. *Χρ. Τσουραμάνη*, Ψηφιακή Εγκληματικότητα, Η (αν)ασφαλής όψη του Διαδικτύου, εκδ. Κατσαρού, Αθήνα, 2005, σελ. 7-8.
34. βλ. *Susan W. Brenner & Bert-Jaap Koops*, *Approaches to Cybercrime Jurisdiction*, *Journal of High Technology Law*, 2004, σελ. 3.
35. βλ. *N. Parisi & D. Rinoldi*, *Recent Evolutions in the Fight against Corruption in the International Trade Law*, *Le droit des affaires internationales*, 2004, σελ. 1.
36. βλ. *Andra Terbea*, *The Internal Market for Gambling Services And The Need For A Cleaner Proportionality Test*, *Master Programme In European Business Law*, Spring 2010, σελ. 43.

37. Πρβλ. *M. Delmas - Marty*, Πρότυπα και τάσεις αντεγκληματικής πολιτικής, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2005.
38. βλ. για παράδειγμα *Fausto Pocar*, *New Challenges for International Rule Against Cyber-Crime*, *Kluwer Academic Publishers*, Netherland, 2004, σελ. 28.
39. βλ. *Helmut Wilke*, Εισαγωγή στη συστημική θεωρία, εκδ. Κριτική, 1997, σελ. 111, 119 και 130. Με κάθε φανέρωση υπάρχει και μια απόκρυψη όπως δείχνει περίτεχνα ο *Paul de Man* στο μείζον έργο του "Blindness and Insight. Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism", *University Of Minnesota Press*; 2nd Revised edition, 1983.
40. Ο *Soumyo D. Moitra* έχει προτείνει τη δημιουργία ενός σύγχρονου μοντέλου εξομοιωτή αντεγκληματικής πολιτικής το οποίο μας επιτρέπει να παρατηρούμε πώς θα εξελιχθεί το έγκλημα αν υποβληθεί σε ορισμένα αντεγκληματικά μέτρα και μέτρα ασφαλείας (βλ. *Soumyo D. Moitra*, *Developing Policies for Cybercrime*, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, Netherlands, 2005, σελ. 458-459.) Επίσης αξίζει να αναφερθεί ότι υπάρχει και εγκληματολογική κατεύθυνση που ονομάζεται *ψηφιακή ή υπολογιστική εγκληματολογία (digital ή computational criminology)* και χρησιμοποιεί μεθόδους και γνώσεις από την πληροφορική και τα εφαρμοσμένα μαθηματικά με σκοπό (κατέχοντας αυτό το διεπιστημονικό οπλοστάσιο) να συνδράμει στην κατανόηση σύνθετων εγκληματικών φαινομένων και να προτείνει λύσεις για σχετικά προβλήματα (π.χ. κατασκευή λογισμικού για πρόληψη ηλεκτρονικών εγκλημάτων, αναγνώριση ταυτότητας και εντοπισμό hackers). Έτσι, βλ. *Richard Berk*, *Algorithmic Criminology*, Department of Statistics Department of Criminology University of Pennsylvania, 2012, σελ. 1-3.
41. βλ. *Russell Smith, Nicolas Wolanin & Glenn Worthington*, *e-crime solutions and crime displacement*, (url: <https://aic.gov.au/publications/tandi/tandi243>, προσπελάστηκε στις 24.12.2018). Για παράδειγμα η δημιουργία πιστωτικών καρτών ως μέτρο για την αποφυγή κλοπής μετρητών οδήγησε σε νέες εγκληματικές ευκαιρίες με την κλοπή των στοιχείων του λογαριασμού της πιστωτικής κάρτας που βρίσκεται σε ηλεκτρονική μορφή. Άρα, είναι προτιμότερο να σκεφτούμε την αντεγκληματική πολιτική ως μια διαδικασία *διαρκούς ενημέρωσης* για τις εξελίξεις που τρέχουν και *ανατροφοδότησης* παρά ως εισηγητή οριστικών λύσεων-απαντήσεων.
42. βλ. ενδεικτικά *Ιάκωβος Φαρσεδάκης*, *Εγκληματολογία και δικαιώματα του ανθρώπου*, στο *Ποινικές επιστήμες: θεωρία και πράξη*. Προσφορά τιμής στην Άννα Μπενάκη-Ψαρούδα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2008, σελ. 1441-1448.

θώς επίσης και από την οικονομική διάσταση και την περαιτέρω απρόσκοπτη εξέλιξη της τεχνολογίας⁴³. Σχετικά με την προλεχθείσα αλληλόδραση μεταξύ επιστήμης και αντεγκληματικής πολιτικής, υποστηρίζουμε ότι ο επιστημονικός λόγος είναι πηγή αντεγκληματικής πολιτικής⁴⁴ διατυπώνει προτάσεις σχετικά με το ρόλο και τους στόχους του συστήματος απονομής ποινικής δικαιοσύνης (ΣΑΠΔ)⁴⁵ στην αντιμετώπιση της εγκληματικότητας, όμως χρειάζεται να διατηρεί μια απόσταση⁴⁶ ασφαλείας από το σύστημα (αποφεύγοντας την άκριτη υιοθέτηση των εκλογικεύσεων του) και να το ενθαρρύνει να αναστοχαστεί. Κατά συνέπεια, ένα ακόμη αξιο αναφοράς πρόσκομμα είναι και η μερική ασυμβατότητα που προκύπτει μεταξύ της εγκληματολογικής έρευνας και της πρόληψης και αξιοποίησης της από την Πολιτεία⁴⁷.

Οι προσπάθειες κατηγοριοποίησης του συνόλου των προληπτικών έχουν καταλήξει σε διάφορες τυπολογίες, ανάλογα με τα ταξινομητικά κριτήρια, και ειδικότερα βασισμένες είτε στη γεωγραφική κατανομή των μέτρων, είτε στη βραχυπρόθεσμη ή μακροπρόθεσμη ισχύ τους, είτε στο αν τα μέτρα αφορούν σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα προς διευθέτηση ή δύναται να επεκταθούν και ευρύτερα καθώς και σε ταξινομήσεις με βάση το ποιος λογοδοτεί/φέρει ευθύνη (accountable parties), ανάλογα με το ποιος αναλαμβάνει την απαιτούμενη προληπτική δράση, ανάλογα με το αν τα μέτρα είναι εστιασμένα αποκλειστικά στην παραπληροφόρηση ή κατευθύνονται προς τη γενικευμένη δυσπιστία του κοινού απέναντι στα media, ανάλογα με το αν οι λύσεις είναι νομοθετικές ή εξωνομικές, αν οι ρυθμίσεις είναι εξωτερικά επιβαλλόμενες ή πρόκειται περί αυτορυθμίσεων κ.ο.κ.⁴⁸ Λαμβάνοντας υπόψιν μας τα ανωτέρω, από ποινική και εγκληματολογική σκοπιά προσεγγίζεται κατωτέρω το ζήτημα της (πρωτογενούς)⁴⁹ πρόληψης υπό την γενική ποινική,

την περιστασιακή και την κοινωνική μορφή (προκειμένου να γίνουν και επιπλέον ορατή η λογική που διακατέχει την εφαρμογή τους).

2. Πρόληψη της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο με ποινικές διατάξεις

2.1 Σύμφωνα με το βασικό σκεπτικό της ποινικής γενικής πρόληψης οι στόχοι της επιτυγχάνονται όταν οι πολίτες απέχουν από την διάπραξη εγκλημάτων εξαιτίας του ότι φοβούνται την ποινή που προβλέπεται στον νόμο, αλλά και λόγω της παιδαγωγικής λειτουργίας που αυτός ο νόμος ασκεί στους πολίτες⁵⁰, χρησιμεύοντας ως πυξίδα που τους δείχνει τον ορθό δρόμο της συμμόρφωσης προς τον εγκεκριμένο κοινωνικό κανόνα⁵¹. Η διασπορά ψευδών ειδήσεων αντιμετωπίζεται ως ποινικό αδίκημα σε αρκετές έννομες τάξεις⁵².

2.2.1 Με την ενδεικτική (και όχι εξαντλητική) μνεία σε χώρες που έχουν προβεί σε ποινικοποίηση της παραπληροφόρησης θα καταδειχθούν έστω και ακροθιγώς οι αδυναμίες⁵³ της πρόληψης μέσω ποινικών διατάξεων με ποικίλες ενστάσεις οι οποίες εγείρονται.

2.2.2 Χώρες στις οποίες ενδεικτικά διαπιστώθηκε ότι υπάρχει νομοθετική πρόβλεψη για τη δημοσίευση και διασπορά ψευδών ειδήσεων και τη δημόσια παραπληροφόρηση⁵⁴,

πρόγραμμα της Χάγης και η εφαρμογή του, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008, σελ. 9-33.

43. Βλ. *Mathieu Deflem*, *Technology and the Internationalization of Policing: A Comparative Historical Perspective*, *Justice Quarterly* 19(3), 2002, σελ. 454.
44. Πρβλ. Στ. Αλεξιάδη, *Εγκληματολογία*, όπ. π., σελ. 277 επ. όπου και εκτενής ανάλυση.
45. Αναφορικά με την ανάλυση του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης πρβλ. Κ.Δ. Σπινέλλη, *Διερεύνηση του Συστήματος Ποινικής Δικαιοσύνης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2007.
46. «*Η κριτική είναι θέμα σωστής απόστασης*», όπως γράφει και ο *Walter Benjamin* (βλ. *Walter Benjamin*, *Μονόδρομος*, εκδ. Άγρα, 2006).
47. Βλ. ενδεικτικά Α. Τσήτουρα, «Σχέσεις μεταξύ αντεγκληματικής πολιτικής και εγκληματολογικής έρευνας» στο Ν. Κουράκης (επιμ.) *Αντεγκληματική πολιτική. Εικοσιεξι μελέτες για τα θεωρητικά της ζητήματα και τις αστοχίες κατά την εφαρμογή της*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994 σελ. 65-66.
48. Βλ. ενδεικτικά David Goldberg, *Responding to "Fake News": Is there an alternative to law and regulation?*, σελ. 417, (url: <https://www.swlaw.edu/sites/default/files/2018-05/417%20Goldberg.pdf>, προσελάστηκε στις 15.12.2018), *Daniel Funke*, *A guide to anti-misinformation actions around the world* (url: <https://www.poynter.org/ifcn/anti-misinformation-actions/>, προσελάστηκε στις 14.12.2018) και *Gulizar Hacıyakupoglu, Jennifer Yang Hui, V. S. Suguna, Dymphles Leong, and Muhammad Faizal Bin Abdul Rahman*, *Countering Fake News. A Survey of Recent Global Initiatives*, S. Rajaratnam School of International Studies, 2018, σελ. 7 (url: https://www.rsis.edu.sg/wpcontent/uploads/2018/03/PR180307_Countering-Fake-News.pdf, προσελάστηκε στις 01.01.2019).
49. Η πρωτογενής πρόληψη έχει απώτερο στόχο (άμεσο ή έμμεσο) την αποδυνάμωση εγκληματογόνων παραγόντων και την αποτροπή της εκδήλωσης κοινωνικών καταστάσεων και συμπεριφορών που θεωρούνται εγκληματικές. Βλ. Γ. Π. Νικολόπουλος, *Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως φορέας αντεγκληματικής πολιτικής: Το*
50. Για την αποτρεπτική λειτουργία και τα συγκρατητικά αποτελέσματα των (ποινικών) κανόνων δικαίου βλ. την εμπειρισταωμένη ανάλυση του Α. Κοτσαλή, *Ποινική δογματική και αντεγκληματική πολιτική: σχέση τριβής*, εις: *Αντ. Μαγγανά (εκδ. επιμ.)*, *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003, τομ. Ι, σελ. 645 επ.
51. Η ποινική πρόληψη, δηλαδή εκείνη την οποία επιχειρούμε να εφαρμόσουμε χρησιμοποιώντας ως μέσον τον ποινικό νόμο, διακρίνεται σε γενική και σε ειδική. Η ειδική (για την οποία τα ερευνητικά δεδομένα όσον αφορά το ζήτημα της παραπληροφόρησης δεν είναι επαρκή ώστε να την συμπεριλάβουμε στο εν λόγω πόνημα) απευθύνεται σε όσους έχουν ήδη παραβεί τον νόμο και οι στόχοι της επιτυγχάνονται ή θεωρείται ότι επιτυγχάνονται με την επιβολή και εκτέλεση μιας ποινής, προκειμένου οι δράστες να βελτιωθούν ή να εξουδετερωθούν και να μην υποτροπιάσουν. Βλ. *Ιάκ. Ι. Φαρσεδάκης*, *Η πρόληψη του εγκλήματος ως μέσον αντεγκληματικής πολιτικής* (url: <https://bit.ly/2rRWBYu>, προσελάστηκε στις 22.12.2018). Για την έννοια της γενικής πρόληψης πρβλ. ενδεικτικώς Ν. Ανδρουλάκη, *Ποινικό Δίκαιο - Γενικό Μέρος - Θεωρία για το έγκλημα*, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2000, σελ. 41 επ. και Ν. Κουράκη, *Εισαγωγή στη θεωρία της ποινής*, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2000, σελ. 29 επ. Ειδικότερα για τη γενική πρόληψη και τη σχέση της με την αποτελεσματικότητα των ποινικών νόμων βλ. *Έφη Λαμπροπούλου*, *Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2012, σελ. 185 επ.
52. Για την αποτελεσματικότητα των ποινών στην πρόληψη των εγκλημάτων πρβλ. και τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας των Α. Μαγγανά, Μ. Ζάννη, Στ. Παπαμιχαήλ και Γ. Λάζου, *Εγκλήματα, ποινές και ελληνική κοινή γνώμη*, *ΠοινΔικ 8-9/2002*, σελ. 943 επ.
53. Από την άλλη πλευρά για ερμηνεία πιθανής αναποτελεσματικότητας των ποινικών νόμων πρβλ. *Έφη Λαμπροπούλου*, *Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2012, σελ. 179 επ.
54. Τα διάφορα ορολογικά ζητήματα σχετικά με την καταλληλότητα της χρήσης των εννοιών «ψευδείς ειδήσεις» και «παραπληροφόρηση» (κάποιες χώρες επικαλούνται τον πρώτο όρο ενώ άλλες τον δεύτερο) είναι σημαντικά. Η συμπεριληπτική ικανότητα του δεύτερου όρου είναι σαφώς μεγαλύτερη καθώς ομοίως μπορεί να ενσωματώσει πρακτικές που ξεπερνούν οτιδήποτε μοιά-

είναι οι εξής: Ελλάδα⁵⁵, Κύπρος⁵⁶, Κίνα⁵⁷, Ουγκάντα και Ζιμπάμπουε⁵⁸, Γερμανία⁵⁹, Καναδάς⁶⁰, Ιταλία⁶¹, Γαλλία⁶², Λευκορωσία⁶³, Αίγυπτος⁶⁴

ζει με «ειδήσεις» [λ.χ. φήμες, μορφές αυτοματοποιημένων λογαριασμών που χρησιμοποιούνται για Astroturfing (παραπλανητική πρακτική παρουσίασης μιας οργανωμένης εκστρατείας μάρκετινγκ ή δημοσίων σχέσεων με το πρόσχημα των αυτόκλητων σχολίων από το κοινό), δίκτυα ψεύτικων followers, κατασκευασμένες πληροφορίες αναμειγμένες με γεγονότα, στοχοθετημένες διαφημίσεις, βίντεο, memes, πρακτικές που έχουν να κάνουν με την κυκλοφορία όχι την παραγωγή της είδησης, τούτέστιν με τον σχολιασμό, την κοινοποίηση, το tweeting και το re-tweeting κ.λπ.]. Οπότε, μια νομική πρόκληση που προσβλέπει στη βαθμιαία αναρμόνιση των δικαίων ενδεχομένως να χρειαστεί να προκρίνει τον όρο παραπληροφόρηση (ποια εκδοχή της θα προτιμηθεί βέβαια από τις 2 -misinformation ή disinformation- εξαρτάται από την υποκειμενική υπόσταση που θα επικρατήσει, η δευτέρα εκδοχή δηλαδή επικεντρώνεται αποκλειστικά στις εμπρόθετες συμπεριφορές ενώ η πρώτη είναι και επιδεκτική αμέλειας). Βλ. και την αναφορά της Ομάδας Ειδικών Υψηλού Επιπέδου (High Level Expert Group - HLEG) για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, όπου προτείνονται οι όροι “disinformation” και “misinformation” (url: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>, προσπελάστηκε στις 6.9.2018).

55. Α. 191 ΠΚ.

56. Βλ. Κυπριακό Ποινικό Κώδικα, Κεφ. 154, άρθρο 50, με τίτλο: «Δημοσίευση ψευδών ειδήσεων, κ.λπ.» (url: http://www.cylaw.org/nomoi/enop/non-ind/0_154/full.html, προσπελάστηκε στις 26.12.2018).

57. Βλ. <https://www.poynter.org/news/guide-anti-misinformation-actions-around-world?fbclid=IwAR0nUeJaooXX3C2OjzDrBOFy5IbvU3Hqp57rJRoqx133Cs7xy1W4IezwANg>, προσπελάστηκε στις 14.12.2018

58. Για Ουγκάντα και Ζιμπάμπουε βλ. *David Goldberg*, Responding to “Fake News”: Is there an alternative to law and regulation?, σελ. 425, (url: <https://www.swlaw.edu/sites/default/files/2018-05/417%20Goldberg.pdf>, προσπελάστηκε στις 15.12.2018).

59. Βλ. Joe Miller, Germany Votes for 50m Euro Social Media Fines, BBC, 2017 (url: <http://www.bbc.co.uk/news/technology-40444354>, προσπελάστηκε στις 26.12.2018)

60. Βλ. <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-46/section-181.html>, προσπελάστηκε στις 26.12.2018

61. Βλ. <http://www.altalex.com/documents/news/2014/08/25/delle-contravvenzioni-di-polizia>, προσπελάστηκε στις 26.12.2018

62. Το άρθρο 27 του Γαλλικού περί τύπου νόμου απαγορεύει τη διάδοση ειδήσεων πλαστών ή παραποιημένων [Ciara Nugent, France Is Voting on a Law Banning Fake News. Here's How it could Work, Time, Ιούνιος 2018 (url: <http://time.com/5304611/france-fake-news-law-macro/>, προσπελάστηκε στις 10.08.2018)]. Στις 22 Δεκεμβρίου 2018 ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας της Γαλλίας εξέδωσε τον νόμο αριθ. 2018-1202 και τον οργανικό νόμο αριθ. 2018-1201 για την καταπολέμηση της χειραγώγησης των πληροφοριών - για το κείμενο του νόμου στην πρωτότυπη μορφή του βλ. url: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000037847559&caTegorieLien=id&fbclid=IwAR1bXQ7K6gnVUGUJN4SkTsfMFTX8BCyG-P123bLvmfWz8KXRSHGEGmMttluw>, (προσπελάστηκε στις 12.03.2019).

63. Βλ. <https://www.rferl.org/a/belarus-assembly-passes-controversial-fake-news-media-legislation/29291033.html>, προσπελάστηκε στις 26.12.2018

64. Βλ. <https://www.wsj.com/articles/egypt-passes-law-to-regulate-media-as-president-sisi-consolidates-power-1531769232>, προσπελάστηκε στις 26.12.2018

και Κένυα⁶⁵.

2.2.3 Παρά τις ουσιώδεις διαφοροποιήσεις σχεδόν σε όλα τα σημεία [ως προς την αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση, ως προς τον χρόνο αποπεράτωσης του εγκλήματος, ως προς το πότε κρίνονται ικανές οι ειδήσεις να επιδράσουν προκαλώντας φόβο ή ανησυχία στο κοινό, ως προς την αυστηρότητα των προβλεπόμενων ποινών, ως προς το πόσο πεπαλαιωμένες ή επίκαιρες είναι οι ρυθμίσεις ούτως ώστε να χαιρούν εφαρμογής στο διαδίκτυο και στα συστήματα πληροφοριών⁶⁶, ως προς τα φέροντα την ευθύνη μέρη (accountable parties⁶⁷) κ.ο.κ.], οι διατάξεις συγκλίνουν στο ότι αποβλέπουν στην αποτροπή του κλονισμού της δημόσιας τάξης ή της εμπιστοσύνης του κοινού προς το κράτος και τα όργανά του, στην αποτροπή συμπεριφορών που μπορούν να παραβιάσουν με οποιοδήποτε τρόπο την κοινή ειρήνη και ευταξία. Εν ολίγοις, είναι κοινώς αποδεκτό ότι με την ενέργεια του δράστη θίγεται (τίθεται εν αμφιβόλω) η ρυθμιστική ικανότητα του κράτους⁶⁸ σε συγκεκριμένο τομέα της κοινωνικής ζωής⁶⁹. Μολαταύτα, έχει αρκούτως επισημανθεί ότι ομοιάζουν και ως προς την γενικότητα της διατύπωσής τους (αφηρημένη διακινδύνευση)⁷⁰ και γι' αυτό ενέχουν κινδύνους για την εγγυητική λειτουργία του Δικαίου (ωστόσο και

65. Βλ. https://web.archive.org/web/20180720094920/http://kenyalaw.org/kl/fileadmin/pdfdownloads/bills/2017/ComputerandCybercrimesBill_2017.pdf, προσπελάστηκε στις 26.12.2018

66. Το μεγάλο διακύβευμα, όπως έχουμε σημειώσει και πιο πάνω είναι η αντιμετώπιση της σύγχρονης «επιδημίας» δημόσιας παραπληροφόρησης κυρίως μέσω κοινωνικών δικτύων. Ενυπάρχουν πολύ περισσότερες δυνατότητες για διασπορά στα συστήματα πληροφοριών και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, δεδομένου ότι συναντώνται και αυτοματοποιημένες λειτουργίες κοινοποιήσεων (άρα και εκτεταμένες και ταχύρρυθμες διασπορές) δημοσιεύσεων. Για την προβληματική των bots και botnets βλ. *Stefan Wojcik, Solomon Messing, Aaron Smith, Lee Rainie & Paul Hitlin*, Bots in the Twittersphere An estimated two-thirds of tweeted links to popular websites are posted by automated accounts - not human beings, Pew Research Center Internet and Technology, 9.4.2018 (url: <http://www.pewinternet.org/2018/04/09/bots-in-the-twittersphere/>, προσπελάστηκε στις 13.09.2018) και *Alexandra Samuel*, How bots took over twitter, Harvard Business Review, 19.06.2015, (url: <https://hbr.org/2015/06/how-bots-took-over-twitter>, προσπελάστηκε στις 13.9.2018).

67. Για παράδειγμα μεμονωμένα άτομα, εταιρείες τεχνολογίας, διαχειριστές ιστοτόπων, διαχειριστές των social media groups, internet service providers, online διαφημιστές, Μ.Μ.Ε. κ.ο.κ.

68. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, ισχυρό ρόλο για την επιβολή κυρώσεων για την διασπορά ψευδών ειδήσεων έχουν οι διατάξεις προστασίας και ασφάλειας των δεδομένων του 2003 και δη το άρθρο 127 παρ. 2 αυτών, όπου ορίζεται ότι: «Ένοχος αδικήματος είναι αυτός που με σκοπό να προκαλέσει εκνευρισμό ή ενόχληση ή άγχος σε άλλον στέλνει με μέσο κοινωνικής δικτύωσης, μήνυμα το οποίο γνωρίζει ότι είναι ψευδές ή είναι η αιτία αποστολής τέτοιου μηνύματος». Η δυσκολία ομαδοποίησης της εν λόγω διάταξης μαζί με τις προηγούμενες είναι προφανής, εφόσον η απόκλιση της από τις υπόλοιπες είναι κεφαλαιώδους σημασίας (απουσιάζει οποιαδήποτε ρητή αναφορά στη δημόσια τάξη), οπότε και παραπέμπουμε σε αυτήν ξεχωριστά.

69. Ίσως αυτή η κοινή παραδοχή (η οποία δεν είναι και η ίδια ολωσδιόλου απαλλαγμένη από προβλήματα) μπορεί να αποτελέσει εφελκτήριο για περαιτέρω εξομοιώσεις/αποδιαφοροποιήσεις (ή τουλάχιστον να επιτρέψει έναν παγκόσμιο διάλογο με συνομιλητές τα κράτη, τα διακρατικά ή υπερκρατικά μορφώματα κ.ά.).

70. Η επιτηδειότητα / καταλληλότητα των ειδήσεων να προκαλέσουν ανησυχία εξετάζεται δηλαδή γενικά και αφηρημένα ενώ οι εν λόγω διατάξεις ίσως θα έπρεπε να προσδιορίζουν την πράξη της παραπληροφόρησης με βάση ένα αποτέλεσμα συγκεκριμένης

μια πολύ στενά ορισμένη διακινδύνευση που κερδίζει σε βάθος και χάνει σε έκταση δεν είναι δίκως προβλήματα, διότι π.χ. πολύ γρήγορα θα καταστεί παρωχημένη εξ' αιτίας των αλματωδών τεχνολογικών αλλαγών).

2.3 Είναι γεγονός ότι οι κανόνες δικαίου οι οποίοι μπορούν να συνδράμουν στην πρόληψη της παραπληροφόρησης δεν τυποποιούνται αποκλειστικά σε ποινικές διατάξεις. Χαρακτηριστικά μπορούμε να αναφερθούμε στους κώδικες δεοντολογίας δημοσιογράφων⁷¹ καθώς και κείμενα συμβουλών («πράσινες βίβλους»), οι οποίες χρησιμεύουν ως γενικότεροι οδηγοί ασφάλειας πλοήγησης, όπως για παράδειγμα αυτή που δημοσιεύτηκε από την κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου⁷².

2.4 Επίσης, όπως ήδη αναφέρθηκε, το περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσεται μια ποινική διάταξη επηρεάζει αναντίρρητα το νομικό καθεστώς για την πρόληψη της παραπληροφόρησης. Στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης -ξέχωρα από την εθνική νομοθεσία των χωρών και από τα Συντάγματά τους- προστατεύεται σθεναρά από τη Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, γνωστή και ως Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)⁷³. Σύμφωνα με το άρθρο 10§2 προϋποθέσεις, περιορισμοί ή κυρώσεις που αφορούν στην άσκηση του εν λόγω δικαιώματος δικαιολογούνται μονάχα όταν αποδειχθεί η ύπαρξη μιας επείγουσας κοινωνικής

διακινδύνευσης, το οποίο θα δικαιολογούσε και την απαξία της πράξης.

71. Σε ό,τι αφορά την πρόληψη μέσω διατάξεων του νόμου, στο κεφάλαιο αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι εμπίπτουν (λόγω της κανονιστικής τους υφής αλλά και δεδομένης της παιδαγωγικής τους πτυχής) και οι «κώδικες δημοσιογραφικής ηθικής» (δεοντολογία), παρότι ανεξάρτητοι και πέρα από τις όποιες νομικές υποχρεώσεις, καθώς περιλαμβάνουν ένα σύνολο αρχών και κανόνων για τον προσανατολισμό της πρακτικής του δημοσιογραφικού επαγγέλματος, που υιοθετούνται και εφαρμόζονται από τις επαγγελματικές οργανώσεις των δημοσιογράφων, ενδεχομένως σε συνεργασία και με άλλα υποκείμενα, στο πλαίσιο της αυτορρύθμισης των μέσων πληροφόρησης. Το περιεχόμενο των νομοθετημάτων αυτών αναφέρεται σε δημοσιογραφικά καθήκοντα, η κοινή ratio των οποίων είναι η διασφάλιση και προαγωγή, εντός δυνατών ορίων, μιας αντικειμενικής δημοσιογραφικής πρακτικής που θα επιβεβαιώνει τον «κοινωνικό ρόλο» του δημοσιογράφου, συμβάλλοντας στην ικανοποίηση του δικαιώματος των πολιτών σε μια σωστή πληροφόρηση. Βέβαια, κατά πρώτον δεν συνιστούν ποινικές διατάξεις. Κατά δεύτερον, είδαμε ήδη ότι πλέον και ο ίδιος ο χρήστης του διαδικτύου έχει τη δυνατότητα να αναπαράγει και να διασπείρει ο ίδιος ψευδείς ειδήσεις μέσω κυρίως των κοινωνικών δικτύων. Βλ. ενδεικτικά για κώδικες δημοσιογραφικής δεοντολογίας *Tiina Laitila*, *Codes of Ethics in Europe*, στο *Kaarle Nordensteng* (επιμ.), *Reports on Media ethics in Europe*, Tampere - University of Tampere, 1995, σελ. 23 επ., *Pauli Juusela*, *Journalistic codes of ethics in the CSCE countries*, Tampere - University of Tampere, 1991.
72. Συνδέοντας το φαινόμενο της διασποράς των ψευδών ειδήσεων με το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης η κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου εξέδωσε την πράσινη βίβλο «Internet Safety Strategy» όπου παρέχονται κατατοπιστικές συμβουλές, που καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα θεμάτων και ερωτημάτων γύρω από την ασφαλή πλοήγηση στο διαδίκτυο. Βλ. Department for Digital, Culture, Media and Sport, *Internet Safety Strategy - Green paper*, UK, 2017 (url: <https://www.gov.uk/government/consultations/internet-safety-strategy-green-paper>, προσπελάστηκε στις 31.12.2018).
73. Βλ. το πλήρες κείμενο εδώ, url: https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basictexts&c=#n1359128122487_pointer, προσπελάστηκε στις 23.7.2018.

ανάγκης. Η παραπάνω υπόδειξη αλλά και γενικότερα ο σεβασμός στην ελευθερία του λόγου, δεν φαίνεται να έχει ακολουθηθεί, αν εξετάσει κανείς την ισχύουσα νομοθεσία πολλών κρατών ή τα ανά καιρούς προτεινόμενα νομοσχέδια αρκετών κυβερνήσεων, αναφορικά με το ζήτημα της δημόσιας παραπληροφόρησης. Η κυριότερη αδυναμία αυτής της μορφής πρόληψης δηλαδή, είναι η ισχνή οχύρωση της απέναντι στις πιθανές καταχρήσεις της -έχουν παρατηρηθεί συχνά κυβερνητικές κινήσεις που στην πραγματικότητα επιδιώκουν τον έλεγχο των πληροφοριακών ροών και τη λογοκρισία αντιφρονούντων και αποσκοπούν πολύ λιγότερο στην κοινωνική ευρυθυμία⁷⁴. Επομένως, για ακόμη μια φορά τίθεται το ζήτημα των παραγόντων που τελικώς επηρεάζουν τον νομοθέτη. Όσο αυτοί οι παράγοντες ποικίλλουν (που είναι απολύτως εύλογο), τόσο πιο δύσκολη γίνεται η όποια «συνεννόηση» για ομοιογενοποίηση των όρων που θα χρησιμοποιηθούν ως στοιχεία ποινικών διατάξεων.

2.5.1 Με την παραπληροφόρηση πλήττεται το δικαίωμα του κοινού στη γνώση όπως και των μεμονωμένων ατόμων να αναζητούν, να λαμβάνουν και να επηρεάζουν πληροφορίες και ιδέες κάθε είδους⁷⁵ ενώ απαξιώνονται και απονομιμοποιούνται οι εμπειρογνώμονες, οι επίσημοι θεσμοί και η έννοια των αντικειμενικών γεγονότων -υπονομεύεται έτσι η ικανότητα της κοινωνίας να εμπλακεί στον ορθολογικό διάλογο. Ωστόσο, η (σχεδόν) μηχανική απόκριση των κρατών στο πρόβλημα με εγκληματοποίηση ή περαιτέρω αυστηροποίηση των ποινών δεν (πρέπει να) είναι μονόδρομος. Για αυτόν τον λόγο η Ομάδα Ειδικών Υψηλού Επιπέδου (High Level Expert Group - HLEG) συμβουλεύει ρητά την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να αποφύγει απλουστευτικές λύσεις, υπογραμμίζει ότι όλες οι μορφές λογοκρισίας θα αποβούν ατελέσφορες, ενώ απουσιάζει παντελώς οποιαδήποτε προτροπή σε επιβολή κανονισμών.⁷⁶ **2.5.2** Ακόμη μια ενδεχόμενη (και ως επί το πλείστον αναπάντεχη) αρνητική επίπτωση της ποινικής πρόληψης λέγεται ότι είναι το «φαινόμενο Streisand», σύμφωνα με το οποίο το απαγορευμένο / λογοκριμένο περιεχόμενο προσελκύει περισσότερα απ' ότι συνήθως την προ-

74. Βλ. λ.χ. *Mong Palatino*, "Philippine Senator Moves to Criminalize 'Fake News' - Could This Lead to Censorship?", *Global Voices*, 2017. Μολονότι οι νομικές απαγορεύσεις είναι δελεαστικές και φαντάζουν σωτήριες, το ρίσκο για την ερευνητική δημοσιογραφία, την πολιτική αντιπαράθεση και την επιστημονική δραστηριότητα, είναι τεράστιο καθώς αφήνουν ανοικτό το ενδεχόμενο να φιμώνονται οι κριτικές τοποθετήσεις. Για παράδειγμα στην Αίγυπτο ένας παραγωγός του Al-Jazeera συνελήφθη με την κατηγορία ότι υπονόμει τους κρατικούς θεσμούς και μετέδιδε ψευδείς ειδήσεις με σκοπό την εξάπλωση του χάους. Αυτό συνέβη μετά από την εκπομπή ενός ντοκιμαντέρ που ήταν επικριτικό προς τον Αιγυπτιακό στρατό (βλ. *Committee to Protect Journalists*, "Egypt Arrests Al-Jazeera Producer on Fake News Charge," 2016).

75. Βλ. *Organization for Security and Co-operation in Europe*, "Joint declaration on freedom of expression and "fake news", *disinformation and propaganda*" (url: <https://www.osce.org/fom/302796>, προσπελάστηκε στις 24.7.2018).

76. Βλ. Ομάδα Ειδικών Υψηλού Επιπέδου (High Level Expert Group - HLEG) <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>. Η υιοθέτηση της κριτικής στάσης συνοδεύεται με τον επανέλεγχο όλων των αυτονόητων. Άρα δεν είναι εξ' αρχής αποδεκτό ή εξ' αρχής απορριπτό κανένα μέτρο, ούτε είναι δεδομένο ότι κάποιο μέτρο ακόμη και αν αποδειχθεί αναγκαίο, ότι είναι και από μόνο του επαρκές. Εν συντομία, είναι δεδομένο πως χρειάζεται περισσότερος χρόνος και εμπειριστατωμένες έρευνες προτού τα κράτη καταλήξουν.

σοχή του κοινού⁷⁷. Στην Κίνα⁷⁸ για παράδειγμα, μια περισσότερο επιθετική πολιτική λογοκρισίας αναρτήσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, οι οποίες αμφισβητούν το κυρίαρχο αφήγημα, ενίσχυσε την πεποίθηση κάποιων πολιτών ότι η αλήθεια ευρίσκεται στις εναλλακτικές πηγές ενημέρωσης ενώ τα παραδοσιακά μέσα (εφημερίδες, τηλεόραση κ.λπ.) είναι πομποί κυβερνητικής προπαγάνδας. Προσέτι, οι νομοθετικές ρυθμίσεις που καθιστούν υπεύθυνες (accountable party) τις εταιρίες μέσων κοινωνικής δικτύωσης ή τους διαχειριστές των ιστοτόπων κ.ο.κ. συχνά έχουν ως επακόλουθο την περιστολή της υγιούς επικοινωνίας, αλληλόδραση και πλοήγησης των ατόμων. Τα υπεύθυνα μέρη εντατικοποιώντας την ελεγκτική τους δράση είναι διατεθειμένα να «υπερλογοκρίνουν»⁷⁹ -βρίσκονται διαρκώς σε επιφυλακή έτσι ώστε να προλάβουν να διαγράψουν εγκαίρως⁸⁰ τις αναρτήσεις εκείνες, οι οποίες εικάζεται πως θα επισύρουν ποινές.

3. Εγκληματολογικές σκέψεις περί πρόληψης της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο

Πέρα από την ποινική πρόληψη, η πρόληψη σε εγκληματολογικό επίπεδο διακρίνεται σε περιστασιακή και σε κοινωνική πρόληψη. Ως περιστασιακή θεωρείται η πρόληψη που επιτυγχάνεται με την λήψη μιας σειράς τεχνικών και οργα-

νωτικών μέτρων⁸¹, τα οποία επιχειρούν -με την δημιουργία κάθε λογής εμποδίων- να αποτρέψουν την τελεσφόρηση των σκοπών όσων ετοιμάζονται να διαπράξουν εγκληματικές πράξεις⁸². Παρά τον προσωρινό/πρόσκαιρο χαρακτήρα τους, τα μέτρα αυτά αντιμετωπίζουν ταχύτερα το πρόβλημα, καθότι παρακάμπτουν τις απαιτούμενες χρονοβόρες γραφειοκρατικές διαδικασίες των λειτουργικού συστήματος (update). Ο ρόλος της κοινωνικής πρόληψης βέβαια, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι μάλλον καθοριστικότερος⁸⁴, καθώς τα μέτρα της στοχεύουν πρωτίστως⁸⁵ στην καταπολέμηση των εγκληματογόνων παραγόντων που οδηγούν στο πέρασμα στην πράξη και τη διευκολύνουν. Σε κάθε περίπτωση, είναι σαφές ότι, σε αυτό το επίπεδο και σε αντίθεση με την τριτογενή διατάξεις, η αντίληψη περί της κρατικής αποκλειστικότητας στον τομέα της πρόληψης κλονίζεται σε αυτό το επίπεδο και οι διαδικασίες ελέγχου διακένονται σε ποικίλα κανονιστικά πεδία. Άλλωστε πρωταρχικό στοιχείο του κοινωνικού

77. Για το φαινόμενο Streisand βλ. το άρθρο της διαδικτυακής ενημερωτικής πλατφόρμας “The economist” με ημερομηνία 16.04.2013 και τίτλο “What is the Streisand effect?”, url: <https://www.economist.com/the-economist-explains/2013/04/15/what-is-the-streisand-effect> (προσπελάστηκε στις 05.04.2019).

78. Βλ. *Jing Zeng, Chung-Hong Chan, King-Wah Fu and David Sutcliffe*, “Censorship or rumour management? How Weibo constructs “truth” around crisis events,” *The Policy and Internet blog*, October 03, 2017.

79. *Courtney C. Radsch*, “Proposed German Legislation Threatens Broad Internet Censorship,” *Committee to Protect Journalists*, 2017.

80. Βλ. για παράδειγμα τον *Netzwerkdurchsetzungsgesetz* (Social Network Enforcement Law) που υιοθετήθηκε στη Γερμανία στο *Joe Miller*, *Germany Votes for 50m Euro Social Media Fines*, BBC, 2017 (url: <http://www.bbc.co.uk/news/technology-40444354>, προσπελάστηκε στις 28.12.2018), όπου αναφέρεται ότι: «Από τον Οκτώβριο, το Facebook, το Youtube και άλλοι ιστοτόποι με περισσότερο από δύο εκατομμύρια χρήστες στη Γερμανία πρέπει να κατεβάσουν αναρτήσεις που περιέχουν ρητορικές μίσους ή οποιοδήποτε άλλο παράνομο υλικό μέσα σε 24 ώρες. Περιεχόμενο το οποίο δεν είναι καταφανώς παράνομο, πρέπει να κατέβει εντός του χρονικού διαστήματος των επτά ημερών. Ο νέος νόμος είναι ένας από τους αυστηρότερους του είδους του σε όλο τον κόσμο. Η αποτυχία συμμόρφωσης θα οδηγήσει σε ποινή ύψους 5 εκατομμυρίων ευρώ που μπορεί να ανέλθει και σε 50 εκατομμύρια συναρτήσει της σοβαρότητας του εγκλήματος». Έχει παρατηρηθεί ότι άλλες χώρες, λιγότερο δημοκρατικές, κάνουν επίκληση στον συγκεκριμένο νόμο αλλά και σε παρόμοιες κινδυνολογικές αντιλήψεις, με σκοπό να νομιμοποιήσουν την κατάπιξη του ελεύθερου τύπου [βλ. *Emma Lux*, *Efforts to Curb Fraudulent News Have Repercussions Around the Globe*, *REPORTERS COMMITTEE*, 2017 (url: <https://www.rcfp.org/browse-media-lawresources/news/efforts-curb-fraudulent-news-have-repercussions-around-globe>, προσπελάστηκε στις 28.12.2018)]. Αντιθέτως, μια έγκαιρη προειδοποίηση δεν είναι αυτομάτως «λογοκρισία» καθώς επαφίεται στην κρίση των χρηστών η τελική απόφαση. Για παράδειγμα πολλές πλατφόρμες επικολλούν την ετικέτα «αμφισβητούμενη είδηση» (disputed news) σε αναρτήσεις με αναξιόπιστο/ανακριβές περιεχόμενο χωρίς να την διαγράφουν.

81. Γενικώς, στο πλαίσιο της ασφάλειας των πληροφοριών, οι βιομηχανίες έχουν αναπτύξει μία σειρά από προγράμματα αλλά και επιτηδευμένες τεχνικές, όπως τα antivirus και antisipam, τα firewalls, η ενημέρωση του λειτουργικού συστήματος (update), τα αυτοματοποιημένα συστήματα ανίχνευσης παρείσδυσης, οι βιομετρικές εφαρμογές, η κρυπτογραφία κ.α. (βλ. *D. Denning*, *Information Warfare and Security*, Boston: Addison Wesley, 1999). Σε κάθε περίπτωση, τα μέτρα ασφαλείας δεν εξασφαλίζουν από μόνα τους τη δραστηκή μείωση του κινδύνου θυματοποίησης, γι’ αυτό και πρέπει να συνοδεύονται από την ορθή χρήση και λειτουργία των συσκευών και του διαδικτύου. Αυτό επιτυγχάνεται με την συνεπικουρία της έτερης εγκληματολογικής στρατηγικής πρόληψης (κοινωνική).

82. Βλ. *R. Clarke*, *Situational Crime Prevention: Successful Case Studies*, Harrow and Heston, Albany, NY, 1992.

83. Ο έντονα διαχειριστικός (managerial) όνος της περιστασιακής πρόληψης βέβαια υποδαυλίζει την προσκόλληση της εγκληματολογίας στη βασισμένη σε ενδείξεις αντεγκληματική πολιτική (evidence based policy) και στην αξιολόγηση πρωτοβουλιών, με γνώμονα την αποτελεσματικότητα τους στην ταχεία μείωση της εγκληματικότητας και μόνο, δηλαδή στην επίτευξη της ελαχιστοποίησης των καταγεγραμμένων περιστατικών, έναντι της ουσιαστικής απομείωσης των πιθανοτήτων να εμφανιστεί το έγκλημα (βλ. *J. Shapland*, *Reducing Crime: Implications for Criminology Present and Criminology’s Futures*, *British Criminology Conference: Selected Proceedings*. Vol. 3, 2000, σελ. 2-3). Εξ’ ου και υποστηρίζεται δικαίως κάποιες φορές ότι η πρόληψη λαμβάνει χαρακτήρα κρυπτοκατασταλατικό (βλ. *A. Συκιώτου*, «Η προληπτική χρήση του Διαδικτύου στο όνομα της ασφάλειας και οι παραβιάσεις της ιδιωτικής ζωής και προστασίας των προσωπικών δεδομένων», στο *Σύμμεικτα προς τιμή του Καθηγ. Πέτρου Παραρά με τίτλο Το Δημόσιο Δίκαιο σε Εξέλιξη*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2012, σελ. 987-1005).

84. Αξίζει να μην μονεύσουμε εν προκειμένω και τη θέση του *Enrico Ferri*: «η ανάγκη για ποινική δικαιοσύνη θα εξασθενήσει στο έπακρο εκεί που απονέμεται η κοινωνική δικαιοσύνη» [βλ. *Enrico Ferri*, *Causes of Criminal Behaviour*, στο *J. Muncie*, *E. McLoughlin and M. Langan* (επιμ.), *Criminological Perspectives*, London: Sage Publications, 1999, σελ. 34-39].

85. Υπάρχουν παρά ταύτα και οι παράγοντες που είναι ικανοί συγκρατήσουν ένα άτομο από το πέρασμα στην πράξη. Το «παιχνίδι» αυτών των δύο κατηγοριών παραγόντων, όπως σημειώνει ο *Iák. Φαρσεδάκης*, καθορίζει την τελική έκβαση. Μια ορθά προσανατολισμένη αντεγκληματική πολιτική οφείλει να εξασθενεί τους πρώτους και να ενισχύει τους δεύτερους (βλ. *Iák. Φαρσεδάκης*, «Το Αλφάβητο της Εγκληματολογίας», στο *Τιμητικός Τόμος Καλλιόπης Δ. Σπινέλλη*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010, σελ. 401-413).

ελέγχου είναι η ποικιλία των τρόπων με τους οποίους αυτός ασκείται⁸⁶.

3.1 Περιστασιακή πρόληψη

3.1.1 Η θεωρητική δικαιολόγηση αυτής της μορφής πρόληψης παρέχεται από την εγκληματολογική θεωρία της «καθημερινής δραστηριότητας» (routine activity theory), η οποία πρωτοεισήχθη από τους Lawrence E. Cohen και Marcus Felson και διατείνεται ότι το έγκλημα συμβαίνει όταν υπάρχει σύμπτωση στο χρόνο και στον τόπο τριών στοιχείων: ενός πιθανού δράστη, ενός κατάλληλου στόχου και της απουσίας ή ανεπάρκειας των απαραίτητων για την αποτροπή του εγκλήματος μέτρων ή μέσων φύλαξης⁸⁷. Από τις τρεις προϋποθέσεις, υποστηρίζεται ότι εκείνη που πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα και να της δοθεί περίσσεια έμφαση είναι η τρίτη, προκειμένου να διαμορφωθούν οι κατάλληλοι φύλακες (carable guardians) που δυσκολεύουν το έργο των δράστων. Ο άμεσος προληπτικός έλεγχος φαντάζει αρκετά δυσχερής στην περίπτωση των πιθανών δραστών καθόσον έχουμε να κάνουμε με την υποκειμενική πρόσληψη της σχέσεως ανθρώπου και κοινωνικού περιβάλλοντος, με τις στάσεις και τις προσωπικές απόψεις των ατόμων. Στη δεύτερη προϋπόθεση όπου γίνεται λόγος για τον κατάλληλο στόχο (για παράδειγμα ένα ηλεκτρονικό υπολογιστικό σύστημα), θα ήταν αδιανόητο η προστασία μας να επικεντρωθεί στην κατάργηση της χρήσης της τεχνολογίας για να προφυλαχτούμε από ενδεχόμενες παραβιάσεις και εγκληματικές συμπεριφορές -τούτων δοθέντων προτιμάται η αποδυνάμωση του τρίτου παράγοντα.

3.1.2 Άρα, επιχειρείται η ενδεικτική παράθεση προληπτικών μέτρων που αφορούν στη δημόσια παραπληροφόρηση

3.1.2.1 Πρώτα απ' όλα, αξίζει να παραπέμψουμε στον έλεγχο των γεγονότων που διενεργείται κατά παράδοση από ειδικούς και αναλυτές. Ο έλεγχος επαλήθευσης (fact-checking) είναι η πράξη ελέγχου των δεδομένων ενός μη φανταστικού κειμένου προκειμένου να προσδιοριστεί η ακρίβεια και η ορθότητα των πραγματικών δηλώσεων στο κείμενο. Αυτό μπορεί να γίνει είτε πριν (ante hoc) είτε μετά (post hoc) τη δημοσίευση ή τη διάδοση του κειμένου. Ο έλεγχος επαλήθευσης πριν τη διάδοση, στοχεύει στην αφαίρεση των σφαλμάτων και ανακρίβειών και κατόπιν στη διάδοση, ή στην απόρριψη της δημοσίευσης, αν δεν επιβεβαιώνονται όλα τα κριτήρια. Ο έλεγχος επαλήθευσης μετά τη διάδοση, ακολουθείται συνήθως από γραπτές αναφορές των ανακρίβειών και κάποιες φορές από οπτικές μετρικές (visual metric), οι οποίες παρέχονται από τον οργανισμό που επιδίδεται στον έλεγχο⁸⁸. Επιπρόσθετα, συναντά κανείς και υπολογιστικές μεθόδους για τον αυτόματο⁸⁹ έλεγχο της εγκυρότητας μιας δήλωσης πραγματικότητας.

86. Βλ. A. V. Horwitz, *The logic of social control*, Plenum Press, New York - London, 1990.

87. Βλ. την εμπειριστικώς ανάλυση των τριών αυτών στοιχείων στο πόνημα του *Majid Yar*, *The Novelty of "Cybercrime" - An Assessment in Light of Routine Activity Theory*, *European Journal of Criminology*, Volume 2 (4): 407-427: 1477-3708, *European Society of Criminology and SAGE Publications*, London, Thousand Oaks CA, and New Delhi 2005.

88. Βλ. https://en.wikipedia.org/wiki/Fact-checking#Organizations_and_individuals και https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Fact-checking_websites, προσπελάστηκαν στις 29.12.2018.

89. Βλ. *William Yang Wang*, *Liar, Liar Pants on Fire. A New Benchmark Dataset for Fake News Detection*, *Computation and Language*,

3.1.2.2 Τα ίδια τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μάλιστα, όπως για παράδειγμα το Facebook⁹⁰, δίνουν οδηγίες στους ίδιους τους χρήστες για να προστατευτούν από ψευδείς ειδήσεις.

3.1.2.3 Επίσης, έχουν προταθεί εργαλεία επεξεργασίας φυσικής γλώσσας⁹¹ που αναλύουν το περιεχόμενο της ειδήσης και θα μπορούσαν να ενημερώνουν ή να προειδοποιούν τον χρήστη για το περιεχόμενο και την ποιότητα του, πριν αυτός προβεί σε οποιαδήποτε ενέργεια διαμοιρασμού της⁹².

3.1.3 Με αυτούς τους τρόπους γίνονται προσπάθειες να περιοριστεί σε κάποιο βαθμό η δόλια ή μη διασπορά που οφείλεται στους χρήστες. Ωστόσο, όπως έχουμε επανειλημμένως υπογραμμίσει, για την ταχύτατη διασπορά (είτε αληθών είτε ψευδών) ειδήσεων ευθύνονται και οι χρήστες-bots. Ένας παγιωμένος τρόπος ανίχνευσης-εντοπισμού των bots και των botnets⁹³ είναι η ανάλυση του προφίλ των χρηστών των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και των μηνυμάτων που στέλνουν, μέσω αλγορίθμων επεξεργασίας φυσικής γλώσσας και τεχνητής νοημοσύνης. Ομοίως, η ανάλυση των χαρακτηριστικών ενός δικτύου⁹⁴ αποτελεί το βασικό συστατικό για να ανιχνεύσουμε ένα botnet αλλά και για να παρακολουθήσουμε τη διασπορά μιας ειδήσης που γίνεται viral (διαδίδεται ραγδαία), όπως επίσης και για να συμπεράνουμε ποιος ευθύνεται γι' αυτό. Για παράδειγμα, αν υποθέσουμε ότι εντοπίσουμε ένα σύνολο χρηστών που ανταλλάσσουν μεταξύ τους μηνύματα και ταυτοχρόνως έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά προφίλ και μηνυμάτων τότε είναι πολύ πιθανόν αυτοί οι χρήστες να συγκροτούν ένα δίκτυο bot. Για την ανάλυση των χαρακτηριστικών του δικτύου, χρησιμοποιούνται πλέον και οι νέες τεχνολογίες στις βάσεις δεδομένων, που είναι οι βάσεις δεδομένων γράφων (Graph Data Base), και έχουν το πλεονέκτημα της επεξεργασίας ενός μεγάλου όγκου δεδομένων πιο αποδοτικά σε σχέση με άλλες παραδοσιακές σχεσιακές βάσεις δεδομένων⁹⁵⁻⁹⁶.

3.1.4 Για την καταπολέμηση της δημόσιας παραπληροφόρησης, έχουν προταθεί και λύσεις με βασική στόχευση την άρση της ανωνυμίας που απολαμβάνουν τα άτομα κατά τη διάρκεια της πλοήγησής τους στο διαδίκτυο. Οι εταιρείες μπορούν να το κάνουν αυτό μέσω της «εγγραφής με πραγματικό όνομα» (real-name registration), μέσω της απαίτησης δηλαδή προς τους χρήστες του διαδικτύου να παρέχουν

2017 και *Eugenio Tacchini, Gabriele Ballarin, Marco Della Vedova, Stefano Moret, and Luca de Alfaro*, *Some Like It Hoax: Automated Fake News Detection in Social Networks*, *Human-Computer Interaction*, 2017.

90. Βλ. <https://www.facebook.com/help/188118808357379>, προσπελάστηκε στις 29.12.2018.

91. Ένα από παράδειγμα είναι το ClaimBuster, βλ. <https://idir-server2.uta.edu/claimbuster/>, προσπελάστηκε στις 30.12.2018.

92. Βλ. <https://dl.acm.org/citation.cfm?id=2857153>, προσπελάστηκε στις 29.12.2018.

93. Ως botnet λογίζεται το σύνολο των εικονικών-ψεύτικων χρηστών που μπορούν να ανταλλάσσουν μεταξύ τους μηνύματα (βλ. και ανωτέρω τον ορισμό του botnet).

94. Βλ. <https://arxiv.org/abs/1804.10233>, προσπελάστηκε στις 29.12.2018.

95. Βλ. <https://cambridge-intelligence.com/detecting-fake-news/>, προσπελάστηκε στις 29.12.2018.

96. Δύο εργαλεία ελεύθερης πρόσβασης που αξιοποιούν πολλές από τις τεχνολογίες που προαναφέρθηκαν, είναι το Hoaxy και το Botometer. Βλ. <https://hoaxy.iuni.iu.edu/> και <https://botometer.iuni.iu.edu/#/> αντίστοιχα, όπως προσπελάστηκαν στις 29.12.2018.

στην πλατφόρμα φιλοξενίας την πραγματική τους ταυτότητα. Έτσι τα άτομα καθίστανται υπεύθυνα για το τι δημοσιεύουν ή διαδίδουν στο διαδίκτυο και δεν καλύπτονται πίσω από ψεύτικα ονόματα και λογαριασμούς όταν κάνουν επιθετικά σχόλια ή συμμετέχουν σε απαγορευμένες δραστηριότητες⁹⁷. Κάτι παρόμοιο μπορεί να ισχύσει και για τους διαχειριστές -για παράδειγμα ένα νομοσχέδιο που υποβλήθηκε στην Ιταλική Γερουσία τον Φεβρουάριο του 2017 απαιτούσε από τα άτομα που επιθυμούσαν να ανοίξουν μια διαδικτυακή πλατφόρμα, η οποία θα δημοσιεύει ή θα διαδίδει πληροφορίες στο κοινό, να παρέχουν το όνομα της πλατφόρμας, το URL της, το όνομα και το επώνυμο του διαχειριστή και τον αριθμό φορολογίας του⁹⁸.

3.1.5 Άλλες προτεινόμενες λύσεις, οι οποίες μάλιστα στηρίζονται στην συνεργασία κοινού, οργανισμών και κυβερνήσεων είναι οι ακόλουθες:

3.1.5.1 Υπάρχει αρχικά η πρακτική της αναφοράς (report), τούτέστιν μέσω μιας εφαρμογής για τα smartphone το κοινό δύναται να αναφέρει ψευδείς ειδήσεις που συναντούν ή να εκφράσει παράπονα για παραπλανητικές πληροφορίες⁹⁹.

3.1.5.2 Έπειτα, υποστηρίζεται ότι θα ήταν ιδιαίτερος βοηθητικό να δανειστούμε εργαλεία και από την πρακτική του πληθοπορισμού (crowdsourcing), η οποία συνίσταται στην αξιοποίηση των δεξιοτήτων και καταρτίσεων των αναγνωστών-ακροατών να διακρίνουν ενδεχόμενα προβλήματα στην κάλυψη των ειδήσεων (news coverage).

3.1.5.3 Ακόμη, κάποιες προσεγγίσεις αναφέρονται στην κερδοφορία που δύνανται να επιφέρουν οι ψευδείς ειδήσεις λόγω των διαφημίσεων¹⁰⁰, ως μία από τις σημαντικότερες αιτίες άνθησής τους, οπότε και προτείνουν την επικέντρωση στον εξονυχιστικό έλεγχο των ad placements ως την προσφορότερη -άμεση- απάντηση στο πρόβλημα (ήδη εξάλλου κάποιες πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης όπως το Facebook έχουν καταστήσει δυσχερές το έργο χρηστών που προσπαθούν να καταστήσουν επικερδείς τις ψευδείς ειδήσεις). Η αυτορρύθμιση στο πεδίο της ψηφιακής διαφήμισης είναι επιβεβλημένη (μεταξύ άλλων) και για το γεγονός ότι η βιομηχανία διαφημίσεων (ad industry) έχει προσωπικό συμφέρον (διαφύλαξη της αξιοπιστίας, brand-safety) να επιτηρεί τα διαφημιστικά της δίκτυα, αναγνωρίζοντας και απομακρύνοντας τους διαφημιστές που υποστηρίζουν fake news sites¹⁰¹.

97. Βλ. *Zhixiong Liao*, An Economic Analysis on Internet Regulation in China and Proposals to Policy and Law Makers, International Journal of Technology Policy and Law, 2016.

98. Βλ. *Francesca Fanucci*, "How Italy wants to slam fake news: Use fines and prisons," Media Power Monitor, 2017.

99. Βλ. *Shawn Lim*, Thailand Launches "Media Watch" App to Combat Fake News, The Drum, 2017. Οι αναφορές σε αυτήν την περίπτωση πηγάζουν κατευθείαν στο Υπουργείο Δημόσιας Υγείας.

100. Στην ψηφιακή εποχή αλλάζει και το καθεστώς της διαφήμισης. Το σύγχρονο μοντέλο βασίζεται συχνά στα κλικ που απονέμουν εντυπωσιασθηρικό και εξαιρετικά δημοφιλές (viral) περιεχόμενο. Αυτό το μοντέλο βασίζεται σε διαφημιστικά δίκτυα που διαχειρίζονται γραφεία που εξασφαλίζουν συγχρονική τοποθέτηση των διαφημιστικών επιγραφών βάσει της αλγοριθμικής λήψης αποφάσεων. Έτσι, διευκολύνεται η τοποθέτηση διαφημίσεων σε ιστοχώρους, οι οποίοι δημοσιεύουν εντυπωσιασθηρικό περιεχόμενο (προσφυγή σε συναισθήματα, παραπληροφόρηση κ.ο.κ.).

101. Αυτό το (μάλλον φιλόδοξο) επείγουσα εκτίθεται εδώ: *David Goldberg*, Responding to "Fake News": Is there an alternative to law and regulation?, σελ. 434-435, (url: <https://www>

3.1.6 Τέλος, περιστασιακό μπορεί να αποκληθεί και ένα μέτρο πρόληψης που άπτεται ενός πολύ ειδικού ζητήματος (issue-focused approach)¹⁰², λ.χ. στοχεύει στην αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης κατά την περίοδο των εκλογών. Συγκεκριμένα, στην ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο με τίτλο «Αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο: μια Ευρωπαϊκή Προσέγγιση», αναφέρεται ότι «*Η διασπορά της παραπληροφόρησης επηρεάζει επίσης τις διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων μέσω της στρέβλωσης της κοινής γνώμης*»¹⁰³. Παράδειγμα issue focused approach είναι ο ουκρανικός δημοσιογραφικός οργανισμός StopFake, ο οποίος αφιερώνει αποκλειστικά στην αποσυγκάλυψη της παραπληροφόρησης και της προπαγάνδας του Κρεμλίνο. Κατ' επέκταση διερευνά και το πώς επηρεάζονται άλλες χώρες ανά τον κόσμο από τις εν λόγω στρεβλώσεις¹⁰⁴. Οι προσεγγίσεις αυτές λέγεται ότι διευκολύνουν την εννοιολόγηση των ψεύτικων ειδήσεων λόγω του συγκεκριμένου πλαισίου και επιταχύνουν έτσι την ταυτοποίηση των σχετικών πληροφοριών. Επομένως, οι προσεγγίσεις issue-focused επιδεικνύουν καλύτερα αποτελέσματα από ό, τι οι μεμονωμένες αφηρημένες προσπάθειες που δεν έχουν εστιασθεί.

3.2 Κοινωνική πρόληψη

3.2.1 Η έτερη γραμμή πρόληψης σε εγκληματολογικό επίπεδο έχει έναν χαρακτήρα περισσότερο κοινωνικό και συνίσταται στην σωστή εκπαίδευση¹⁰⁵ και ενημέρωση των πολιτών. Οι πολίτες, με δεδομένο ότι ο ανθρώπινος παράγοντας είναι ο κίριος, αποκτώντας επίγνωση της διαστάσεως του προβλήματος, ήτοι των μορφών και των κινδύνων της δημόσιας παραπληροφόρησης, θα μπορούν πρώτα απ' όλα να προστατευτούν καλύτερα, αλλά και να καταγγέλλουν ορθότερα και συχνότερα τα περιστασιακά θυματοποίησής τους (βοηθώντας συνάμα και στην ελαχιστοποίηση του σκοτεινού αριθμού). Μπορούν δηλαδή να γίνουν οι ίδιοι ενεργά υποκείμενα

swlaw.edu/sites/default/files/2018-05/417%20Goldberg.pdf, προσπελάστηκε στις 15.12.2018).

102. Για παράδειγμα το Facebook παρέχει βοήθεια στις κυβερνήσεις κατά τη διάρκεια των πρόσφατων γαλλικών και γερμανικών εκλογών (βλ. *Josh Constine*, 11 ways Facebook tried to thwart election interference in Germany, TechCrunch, September 27, 2017 και *Eric Auchard and Joseph Menn*, Facebook cracks down on 30,000 fake accounts in France, Reuters, April 14, 2017). Βλέπε επίσης και την πρακτική των task forces στο *Will Ziebell*, Australia forms task force to guard elections from cyber attacks, Reuters, 2018 (url: <https://www.reuters.com/article/us-australia-security-elections/australia-forms-task-force-to-guard-elections-from-cyber-attacks-idUSKCN1J506D>, προσπελάστηκε στις 30.12.2018).

103. Σελ. 2, url: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0236&from=EN>, προσπελάστηκε στις 30.12.2018).

104. Βλ. <https://www.stopfake.org/en/about-us/>, προσπελάστηκε στις 30.12.2018.

105. Πολλοί μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί όπως το Politifact, το Factcheck.org., το StopFake κ.λπ. εκτός από τις εκάστοτε εκφορές κρίσεων περί της εγκυρότητας μιας ειδήσεως (περιστασιακή λειτουργία) έχουν και παιδευτική αποστολή. Για παράδειγμα το StopFake παρέχει καθοδήγηση στους αναγνώστες του για το πώς να επαληθεύουν αν μια ειδήση είναι ψευδής. Ακόμη, διαθέτει βίντεο όπου ειδικοί καταρρίπτουν ψευδείς ειδήσεις, τα οποία προβάλλονται τόσο στον διαδικτυό όσο και στην εγχώρια τηλεόραση. Βλ. <https://www.stopfake.org/en/about-us/>, προσπελάστηκε στις 30.12.2018.

της αντιμετώπισης του εγκλήματος¹⁰⁶ με ποικίλους τρόπους, όπως για παράδειγμα με το να βοηθούν στον εντοπισμό προβληματικών και υπόπτων ιστοσελίδων¹⁰⁷. Το ευκαταίο αποτέλεσμα, ιδίως χάρη στη ενεργό δράση των πολιτών και το επαναλαμβανόμενο feedback (ανάδραση-ανατροφοδότηση) που δίδουν το σύστημα, είναι η συνεχής παρακολούθηση (monitoring) του προβλήματος και η διαρκής επαναξιολόγηση/επικαιροποίηση των εκάστοτε υφιστάμενων αντιδράσεων σε αυτό.

3.2.2.1 Κατά πρώτον, έχει προταθεί μια ανανεωμένη επικέντρωση στον «μιντιακό» αλφαριθμητικό-εγγραμματοσμό (media literacy) στα σχολεία¹⁰⁸, που στηρίζεται στην από κοινού δράση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με δημοσιογράφους, επιχειρηματίες, μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς κ.ά. φορείς και αποβλέπει στην καλλιέργεια της συναισθηματικής αυτοδιαχείρισης των μαθητών. Η ικανότητα να αποστασιοποιείται κανείς συναισθηματικά από το περιεχόμενο που συναντά σε ποικίλες δημοσιεύσεις, είναι πρωτεύουσα στη διάπλαση της προσωπικότητάς του. Απλά και κατανοητά μαθήματα που σχετίζονται με τις κινήσεις που πρέπει να γίνουν πριν εκδηλώσουμε την αρέσκεία μας για είδηση ή πριν αποφασίσουμε να την κοινοποιήσουμε, με την αποφυγή των φιλτραρισμένων «φουσκών» (filter bubbles), με την κατανόηση των κινδύνων που εγκυμονεί η έκθεση στην πληροφορία (exposure to information), είναι απαραίτητο πλέον να τα παρακολουθήσει κανείς από νεαρή ηλικία. Επίσης, ο μιντιακός αλφαριθμητισμός πρέπει να εφοδιάσει (ιδίως) τα παιδιά και τους νέους¹⁰⁹ με τα κριτήρια αξιολόγησης της εγκυρότητας και του βαθμού μεροληψίας των πηγών όπως επίσης και με τα κριτήρια διάκρισης των διαφόρων ειδών δημοσιογραφίας (λ.χ. διερευνητική, προπαγανδιστική, editorial κ.λπ.)¹¹⁰. Εν ολίγοις, παρέχει κατευθυντήριες γραμμές για την πρόσβαση στην πληροφορία αλλά και για την ανάλυση, αξιολόγηση και δημιουργία αυτής, ενισχύοντας παράλληλα την κατανόηση

του ρόλου των μέσων μαζικής ενημέρωσης στην κοινωνία, καθώς και τις βασικές δεξιότητες έρευνας και αυτοέκφρασης που είναι απαραίτητες για τους πολίτες μιας σύγχρονης δημοκρατίας¹¹¹.

3.2.2.2 Είναι γεγονός ότι υπάρχουν αρκετοί εκπαιδευτικοί μέθοδοι ούτως ώστε αυτό να καταστεί δυνατό αλλά μια συγκεκριμένη αξίζει την προσοχή μας: υπάρχουν επιτραπέζια παιχνίδια fake news που βοηθούν στην αναγνώριση των ψευδών ειδήσεων και για τα οποία υπάρχουν ορισμένα επιστημονικά τεκμήρια ότι παίζοντας ολοένα και περισσότερο κάμπτεται σημαντικά η πειστικότητα των ψευδών ειδήσεων που συναντούν τα άτομα στο διαδίκτυο ή στα Μ.Μ.Ε.¹¹² Αντίστοιχα παιχνίδια υπάρχουν και σε ιστοσελίδες πρωτοβουλίας καταπολέμησης των fake news, όπως το stopfake bingo στην ιστοσελίδα stopfake¹¹³.

3.2.3 Εξίσου σημαντική (ως προέκταση των παραπάνω) είναι και η αποκρυστάλλωση κοινωνικών νορμών και νοοτροπιών που συντελούν στην αποφυγή της παγίδας της παραπληροφόρησης. Για παράδειγμα, θα ήταν φρόνιμο και αρμόζον τα άτομα να συλλέγουν (ει δυνατόν) όλες (ή αρκετές από) τις εκπεφρασμένες απόψεις πάνω σε κάθε ζήτημα που τους απασχολεί αντί να προτρέχουν σε βιαστικά και αβάσιμα συμπεράσματα, όπως επίσης και να διαμοιράζουν πληροφορίες με υπευθυνότητα (αφού πρώτα δηλαδή διασταυρώσουν-επικυρώσουν την αυθεντικότητα της πηγής και του γράφοντος και αφού διαβάσουν πλήρως και όχι αποσπασματικά την είδηση). Κατ' αυτόν τον τρόπο αυξάνονται κατά πολύ οι πιθανότητες να διαμορφωθούν πολίτες που είναι σε θέση να κάνουν ώριμες και βασισμένες στην πραγματικότητα εκτιμήσεις για το ποιους πρέπει να εμπιστευθούν, χωρίς να διατρέχουν ανά πάσα στιγμή τον κίνδυνο της χειραγώγησης και της παραπλάνησης. Τέλος, είναι στοιχειώδης υποχρέωση όλων των φορέων που χαρακτηρίζουν ειδήσεις ως ψευδείς και τις λογοκρίνουν να παρέχουν αποδείξεις, επικει-

106. Βλ. *Αναστασία Χαλκιά*, Στάσεις απέναντι στη συμμετοχική αντεγκληματική πολιτική σε περιοχές με διαβάθμιση εγκληματικότητας στην Αθήνα, *Εγκληματολογία*, 2004, σελ. 66.

107. Βλ. *Louise I. Shelley*, Organized Crime, Terrorism and Cybercrime, in: *Security Sector Reform: Institutions, Society and Good Governance*, Alan Bryden/Philipp Fluri (eds.), Nomos Verlagsgesellschaft, 2003, Baden-Baden σελ. 310. Η πρακτική του reporting κατεγράφη και παραπάνω, εντάσσοντάς την στην περιστασιακή πρόληψη. Εδώ εστιάζουμε, βέβαια, στο εκπαιδευτικό υπόβαθρο ως προϋπόθεση για την ορθότερη υλοποίηση των προτάσεων περιστασιακής πρόληψης.

108. Παραδείγματα χωρών στις οποίες το μέτρο αυτό έχει ήδη τεθεί σε ισχύ είναι ο Καναδάς, η Ιταλία και η Ταϊβάν (βλ. *Gulizar Haciyakupoglu, Jennifer Yang Hui, V. S. Suguna, Dymplis Leong, and Muhammad Faizal Bin Abdul Rahman*, Countering Fake News. A Survey of Recent Global Initiatives, *S. Rajaratnam School of International Studies*, 2018, σελ. 7 (url: https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2018/03/PR180307_Countering-Fake-News.pdf), προσπελάστηκε στις 1.1.2019).

109. Εκτιμάται ότι παγκοσμίως, ένας στους τρεις χρήστες του διαδικτύου είναι κάτω από 18 ετών και ότι 12 έως 15 ετών δαπανούν παραπάνω από είκοσι ώρες τη βδομάδα στο διαδίκτυο. Βλ. https://www.ofcom.org.uk/_data/assets/pdf_file/0020/108182/children-parents-media-use-attitudes-2017.pdf, προσπελάστηκε στις 15.12.2018.

110. Βλ. *Darren G. Lilleker*, Evidence to the Culture, Media and Sport Committee 'Fake news' inquiry presented by members of the Centre for Politics & Media Research, Faculty for Media & Communication, Bournemouth University, UK (url: <http://eprints.bournemouth.ac.uk/28610/3/Evidence%20Submission%20-%20Fake%20News%20FINAL.pdf>), προσπελάστηκε στις 30.12.2018).

111. Βλ. σχετικά Center for Media Literacy, *Media Literacy: A Definition and More* (url: <http://www.medialit.org/media-literacy-definition-and-more>), προσπελάστηκε στις 1.1.2019), *Douglas Kellner*, Cultural Studies, Multiculturalism, and Media Culture (url: <https://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/papers/SAGEcs.htm>), προσπελάστηκε στις 1.1.2019) και National Literacy Trust, *Commission on Fake News and the Teaching of Critical Literacy Skills in Schools* (url: <https://literacytrust.org.uk/policy-and-campaigns/all-party-parliamentary-group-literacy/fakenews/>), προσπελάστηκε στις 1.1.2018).

112. ... όπως τονίζει ο *Ορέστης Γιωτάκος* (url: <https://www.youtube.com/watch?v=gWZFFJgROt8>), προσπελάστηκε στις 01.01.2019). Βλ. και *Jon Roozenbeek & Sander van der Linden*, The Fake News Game: Actively Inoculating Against the Risk of Misinformation, Manuscript accepted and in press at the *Journal of Risk Research* (url: https://www.cam.ac.uk/sites/www.cam.ac.uk/files/fakenews_latest_jrr_aas.pdf), προσπελάστηκε στις 01.01.2019). Το παιχνίδι βέβαια είχε ανέκαθεν κοινωνικοποιητική λειτουργία σύμφωνα με πολλούς θεωρητικούς (ένας εξ αυτών και ο ιδιαίτερα επιδραστικός Αμερικανός κοινωνιολόγος G.H. Mead), ενώ κάθε άλλο παρά αντιδιατέλλεται στη σοβαρότητα, όπως δείχνει περίεργα ο Ολλανδός ιστορικός του πολιτισμού Johan Huizinga, στο πρώτο κεφάλαιο του *Homo Ludens*, ενός εκ των σπουδαιότερων μελετημάτων που έχει γραφτεί ποτέ για τα παιχνίδια. Βλ. *George Ritzer*, Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων, στο *Μαρία Πετμεζίδου* (επιμ.) *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία* τ. 1, εκδ. ΠΕΚ, σελ. 245-246 και *Johan Huizinga*, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι* (*Homo Ludens*), Γνώση, 1989, αντίστοιχα.

113. Βλ. <https://www.stopfake.org/content/uploads/2017/04/StopFake-Bingo.pdf>.

ρήματα και δικαιολόγηση -ειδεμή δεν υπάρχει καμία εγγύηση ότι αυτό δεν μεταφράζεται σε παρεμπόδιση της διάδοσης αντιλήψεων που υποσκιάζουν την κοσμοθεωρία τους- έτσι ώστε και οι πολίτες να συνηθίσουν να σκέπτονται και να κρίνουν κατά τον ίδιο τρόπο.

4. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Συγκεφαλαιώνοντας, τα ερωτήματα που προκύπτουν από την προηγηθείσα παράθεση της ποικιλομορφίας των απαντήσεων στο φαινόμενο της παραπληροφόρησης αφορούν στις αποκλίσεις που παρουσιάζονται από χώρα σε χώρα τόσο στην εφαρμογή του ίδιου προληπτικού μέτρου (για παράδειγμα αποκλίσεις στη νομοθεσία) όσο και στην επιλογή του είδους της πρόληψης (ποινική, περιστασιακή, κοινωνική) ή ακόμη και του συνδυασμού προληπτικών μέτρων. Μολονότι δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς το ποια εκδοχή της πρόληψης απαντά στο πρόβλημα ικανοποιητικότερα, απώτερος στόχος όλων των μέτρων θα πρέπει να ναι αναμφίβολα ο μετριασμός του φαινομένου χωρίς όμως να καταπατηθούν οι εσθίποτε κεκτημένες ελευθερίες ή να χαθούν τα προνόμια που κομίζει η ψηφιακή εποχή. Για τον λόγο αυτό ενδείκνυται η προοπτική όχι μιας αποκλειστικής διάζευξης στην επιλογή μέτρου (λ.χ. είτε νόμοι, είτε μέτρα ασφάλειας, είτε εκπαιδευτικές εκστρατείες, είτε διεπιστημονικές έρευνες κ.λπ.) αλλά μιας σύζευξης των μέτρων¹¹⁴.

114. Βλ. για παράδειγμα την πρωτοβουλία First Draft, που συστήνει έναν μη κερδοσκοπικό συνασπισμό για την καταπολέμηση της παραπληροφόρησης ([url: https://firstdraftnews.org/community-of-practice/](https://firstdraftnews.org/community-of-practice/), προσπελάστηκε στις 01.01.2019). Τα εμπλεκόμενα μέρη του συνασπισμού είναι: τεχνολογικές επιχειρήσεις (π.χ. Google News Lab, Facebook και Twitter), ακαδημαϊκά και ερευνητικά ινστιτούτα (π.χ. University of Southern California Annenberg School of Communication and Journalism, Tufts Fletcher School και Public Data Lab), ειδησεογραφικά πρακτορεία (π.χ. The Washington Post, Reuters και The Guardian) και άλλες παρεμφερείς οργανώσεις (π.χ. FactCheck Initiative Japan και Now This). Η εν λόγω πρωτοβουλία είναι αφιερωμένη στην υποστήριξη δημοσιογράφων, ακαδημαϊκών

Προκειμένου να διατηρηθεί ένα ανοικτό, δημοκρατικό σύστημα, ο συντονισμός των δράσεων των κυβερνήσεων, των τεχνολογικών επιχειρήσεων, των καταναλωτών κ.ο.κ. είναι αποφασιστικής σημασίας. Οι κυβερνήσεις πρέπει να προωθήσουν τον μιντιακό εγγραμματισμό και να ενδυναμώσουν την επαγγελματική δημοσιογραφία στις χώρες τους. Η βιομηχανία ειδήσεων πρέπει να παρέχει υψηλής ποιότητας δημοσιογραφία, προκειμένου να ξανακερδίσει την εμπιστοσύνη του κοινού. Οι τεχνολογικές επιχειρήσεις πρέπει να επενδύσουν σε εργαλεία που ανιχνεύουν τις ψευδείς ειδήσεις και να συνδράμουν στη μείωση των οικονομικών κινήτρων όπως αποκομίζουν κέρδος από την παραπληροφόρηση. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα πρέπει να εντάξουν εντός των προγραμμάτων σπουδών τον μιντιακό αλφαριθμητισμό και μάλιστα να του δώσουν υψηλή προτεραιότητα. Τέλος, τα άτομα πρέπει να προσφεύγουν σε διάφορες πηγές ώστε να αποφευχθεί η μονομέρεια και ο παρωπίδισμός που οδηγούν στην τυφλή αποδοχή των ψευδολογιών και προπάντων να είναι (τουλάχιστον σε πρώτη φάση) σκεπτικά απέναντι στα όσα ακούν ή διαβάζουν.

και τεχνολόγων που εργάζονται για την αντιμετώπιση προκλήσεων που σχετίζονται με την εμπιστοσύνη, την αξιοπιστία και την αλήθεια στην ψηφιακή εποχή. Περιλαμβάνει ένα παγκόσμιο δίκτυο επαλήθευσης/εξακρίβωσης και συνεργατικής έρευνας, συνεργάζεται με την με την ολόενα και περισσότερο αναπτυσσόμενη κοινότητά του για τη διεξαγωγή καινοτόμων και πειραματικών ερευνητικών προγραμμάτων και συνεχώς παρέχει εκπαίδευση (online και offline) προσανατολισμένη στην επέκταση και την ενσωμάτωση των βέλτιστων πρακτικών σε ειδησεογραφικά γραφεία και σχολές δημοσιογραφίας ανά τον κόσμο. Με επίκεντρο την αντιμετώπιση της διαταραχής της πληροφορίας, η πρωτοβουλία First Draft βασίζεται στην πρωτοποριακή εργασία της γύρω από τις εκλογές στις ΗΠΑ, στη Γαλλία, στο Ηνωμένο Βασίλειο, στη Γερμανία, στη Βραζιλία και στη Νιγηρία. Τέλος το 2019, θα υποστηρίξει την ανάπτυξη βιώσιμων, συνεργατικών προσπαθειών στην Αργεντινή, την Αυστραλία, τον Καναδά, την Ινδονησία, τη Νότια Αφρική, την Ισπανία και την Ουρουγουάη, καθώς και ένα διασυνοριακό σχέδιο για τη διερεύνηση των τακτικών και των τάσεων παραπληροφόρησης στην Ευρώπη.